

434698

II. RÁKÓCZI FERENC
A MAGYAR IRODALOMBAN

IRTA:
SZITÁS ILONA

BUDAPEST, 1937.

MERKANTIL-NYOMDA (HAVAS ODON), BUDAPEST, VIII, HUNYADI UCCA 13. SZ.

TARTALOMJEGYZÉK:

Bevezetés. Rákóczi történeti képe és a Rákócziról szóló tanulmányok 5

Rákóczi a XVIII. század irodalmában A kuruc költészet. — A Rákóczinak tulajdonított költemények. — Rákóczi jellemrajza: vallásosság, hősiesség, hazaszeretet. — A Rákóczi-nóta. — A lelkesedést követő pesszimizmus. — Moralizáló költemények. — A Rákóczi-eposz kérdése. — Rákóczi méltatása hiányzik a korabeli tudományos irodalomból. Rákóczi élete és jellemzése Mikes leveleskönyvében: hiszékenysége, szeretete és gondosága hozzátartozói iránt. — Rákóczi nevének varázsa. — A cenzura tilalma. — Az Officium Rákóczianum c. imakönyv. — Az ál-Rákócziak felbukkanása. — Az idegen nyelvű, főleg a latin, német és a francia irodalom Rákócziról. — A Rákóczi-nóta szerepe a nemzeti fellendülés idején. — Ányos Pál. Martinovics Ignác. — Mikes leveleinek első kiadása .. 8

Rákóczi a XIX. század irodalmában. Vitkovics elveszett Rákóczi-drámája. — Kölcsey és Vörösmarty a fejedelemtől. — A meg nem nevezett Rákóczi, mint a nemzeti szabadság eszményképe. — Berlioz hatása. — Petőfi az elfeledett és az újra lelkesítő Rákócziról. — Öszehasonlítás Rákóczi és Kossuth között. — Arany Rákóczinéja és Rodostói temetője. — Arany Rákóczi-eposz megírására buzdítja Petőfit. — Szigligeti drámája; e dráma jellemzése és hatása. — Kossuth és Széchenyi Rákócziról. — Régi és új szabadsághősök rajza az 1848—49-i szabadságharc után. — Tompa allegóriája. — Rákóczi Balog Zoltán és Szász Károly elbeszélő költeményeiben. — Jósika és Szathmáry K. regénytárgyai a kuruc korból. — Thaly Kálmán költői és tudományos munkássága. A kuruc balladák hitelessége. Az 1872 előtt és után megjelent Thaly-versek. — Káldy Gyula zenetörténeti munkássága; a kuruc dallamok. — Endrődi Sándor kuruc dalai. Benedek János és Dalmady Győző korholó versei. — Rákóczi a színművekben és a regényekben 21

Rákóczi a XX. század irodalmában. A Rákóczi-évsekélyes irodalma. — Alkalmi költemények. Ujabb hangok Ábrányi E., Bagdy J. költeményeiben. — Operában; daltételekben, színműben és melodrámban az ismert jellemzésekkel találkozunk. — Az ifjúsági irodalom. — Az elbeszélők. Mikszáth és Malonyay satirái. — Ady a kuruc időkről. — Gyóni megemlékezése Rákócziról. — Rákóczi alakja az irredentizmus szolgálatában a világháború után. — A szabadsághős ismét regények és drámák tárgya. — Voinovich Géza drámája. — Gulácsy J.: Pax vobis és Herczeg F.: Pro libertate c. regénye 39

Befejezés. Rákóczi a szabadság eszméjének állandó képviselője 50

Irodalom A forrásul használt tanulmányok és az idézett művek jegyzéke: 1. Bibliográfiák. — 2. Irodalomtörténeti értekezések. — 3. Életrajzok. — 4. Naplóírók. — 5. Rákóczi-albumok és naptárak — 6. Lírai költemények: a) Kuruc versek. b) Egyéb lírai versek. — 7. Elbeszélő költemények. — 8. Színpadi művek: a) Melodramák. b) Zenés darabok. c) Korképek. d) Színművek, drámák. — 9. Prózai művek: a) Ifjúsági elbeszélések. b) Elbeszélések. c) Regények. — 10. Idegen nyelvű irodalom: a) Latin. b) Német. c) Francia. 51

Rövidítések 62

BEVEZETÉS.

II. Rákóczi Ferenc nyolc hosszú éven át változó szerencsével vívott szabadságharca 1711-ben ért véget. A kuruc sereg, gr. Károlyi Sándor fővezérrel együtt hűséget esküdött III. Károly német-római császár és magyar királynak. A szűzmáriás, tépett harci lobogókat bevonták, a tárogatókat széttördelték, tűzre vetették, hogy az elmúlt időkre semmi se emlékeztesse a nemzetet. II. Rákóczi Ferenc, az utolsó kuruc vezér, csekélyszámú kíséretével ekkor már Lengyelországban tartózkodott. Ott érte a személyére nézve kedvező szatmári békekötés híre. De „mivel a kitűzött határidőre nem tért vissza, sőt az irtóztató hazaárulás és felségsértés gonosz bűnében makacsul megmaradt . . ., mint törvényes királyának és hazájának nyilvános ellensége, a haza árulója és az igaz szabadság felforgatója“ — az 1715.-i országgyűlésen — törvényen kívül helyeztetett, ingatlan és ingó jószágga pedig elkoboztatott. (1715:XLIX. tc.).

Rákóczi előtt most már nemcsak önakaratából, hanem a törvény tiltó rendelkezése következtében is bezárult a Magyarország felé vezető út. Hű embereivel együtt a baráti francia, majd török földön nyert szállást és 1735-ben síri nyugalmat fáradt testének.

Az idő nagy homokóráján pedig továbbperegtek az év-porszemek, feledést vagy megbékélést hintve az itthonmaradtak lelkébe. Új időknek kellett jönniök, új embereknek születniök, hogy a legelső magyar ember, a király, II. Rákóczi Ferencet a magyar történelem kiváló alakjának nevezze (1904. április 18-án kelt kézirat), az országgyűlés a nemzet szégyenének tartott 1715-iki törvénycikket újabb törvénnyel eltörölje (1906:XX. tc.) és hogy a vezérlő fejedelem százhetvenegy évi száműzetés után a kassai Erzsébet-dóm kriptájában folytassa örök álmát a boldog magyar jóvendőről.

Rákóczi tüneményes egyénisége és mártir-sorsa révén már hazahozatala előtt is maga felé fordította az írók és tudósok érdeklődését. Nemcsak kortársai, de a későbbi kor fiai is szívből jövő szeretettel emlékeztek meg róla. Legendás hőssé vált s a szabadság égi bajnoka lett. Még a — sokszor csak száraz adatokkal törődő — történelemkutatók sem tud-

ták magukat kivonni ezen hazafias hangulat alól és így munkáikban is inkább a felkelő vezér, mint a bújdosó fejedelem rajzát kapjuk meg. „Szemérmetes“ szelid léleknek tartják (Szalay László) és olyan szabadsághősnek mutatják be, aki családi boldogságát és vagyonát áldozza fel hazája javáért.¹ Az újabb történetíróknál egyszersmind előkelő főúr is, aki jobbjáit igazságossággal kormányozza és kivételes tehetségű hadvezér, aki Mátyás óta először teremt a semmiből nemzeti sereget. (Márki Sándor; Hóman—Szekfű). A szatmári békekötés utáni bújdosó képét Szekfű Gyula rajzolta meg A száműzött Rákóczi c. munkájában. Ez a munka azonban a hagyománytól eltérő képet ad a fejedelemről, ami miatt támadás is érte, különösen Ballagi Aladár (Az igazi Rákóczi. 1916.) részéről.²

A különböző korok írói természetesen a közfelfogással egyező Rákóczi-alakot vetítettek elénk; a szabadsághős és a halála után is visszavárt Rákóczi ez. A XX. század elején (1906) e várvavárt hazajövetel a valóságban is megtörtént. A nemzet kegyelete hazahozta Rákóczi hamvait. Ennek az eseménynek irodalmi visszhangja főleg a versekben és a szépprózában jelentkezett, de jelentkezett az addig írt munkák méltatásában is. Míg 1906 előtt Rákóczi neve (a történeti munkákat nem véve most figyelembe) csak szépirodalmi termékekben szerepelt, a XX. század első éveiben már akadnak olyanok is, akik a róla írt munkákat összefoglalóan tárgyalják, dicsérik vagy korholják, szépségeiben gyönyörködnek vagy hibáit kárhozzatják. Figyelmet érdemel, hogy az úgynevezett Rákóczi-irodalom méltatása mindig valamely történeti évforduló figyelemzetésére történt. Ilyen volt az 1906.-i és 1935.-i esztendő. Az egyik örömet hozott, hazatérésének örömnünnepét, a másik gyászt hirdetett: halálának kétszáz éves évfordulóját. E két évszám — mint két közép-pont — köré csoportosuló tanulmányok belső struktúráját vizsgálva, sok közös vonásra, de annál kevesebb egyéni elgondolásra lehet rámutatni.

¹ Az ónodi gyűlésen Rákóczi maga is az anyagi és politikai dolgokban való önzetlenségét hangoztatta: „Ezt érdemeltem tőled, ó haza? Bujdosásim után életemet, véretem, mindenemet felszenteltem, feleségemet, gyermekeimet, szerencsémeket megvetettem.... Te tudod Istenem, hogy igazszívű vagyok és privátumot nem kívánok.“ (Hóman—Szekfű: Magyar történet VI. köt. 51. l.).

² Császár Elemér megállapítása szerint Szekfű tanulmánya inkább színezésben, mint rajzban tér el a hagyományostól. (Rákóczi emlékkönyv II. köt. 146. l.).

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy ezeknek a tanulmányoknak az írói bőven foglalkoznak a kuruc idők magyar-nyelvű termékeivel, különösen a verses emlékekkel. Kronológiai sorrendben veszik elő a Rákóczi-ról szóló verseket és ezek függvényeként tárgyalják Mikes Kelemen leveles-könyvét. Ezután a XIX. századra térnek át. Örömmel köszöntik az ujjáéledés korát, mely a szabadság eszményével kapcsolatban a fejedelem alakját is felszínre hozza. Míg azonban a kuruc idők tárgyalásánál minden Rákóczira vonatkozó adatot felsorolnak, a XIX. században már csak a nevesebb alkotások szerzőit említik: Kölcseyt, Vörösmartyt, Petőfit, Aranyt, Szigligetit, Jósikát, Jókait és Endrődöt. Dombi Márk és újabban Császár Elemér felhívja még a figyelmet Ányos Pál egyik költeményére (Kalapos király) és Vitkovics Mihály elvesztett Rákóczi drámájára is. A legújabb kor íróiról az 1935-ben megjelent tanulmányok adnak rövid tájékoztatót névfelsorolás útján, vagy egy-egy idézet révén.

Ezek a tanulmányok egységes áttekintő képet akarnak nyújtani a Rákóczival foglalkozó munkákról, anélkül, hogy azokat irodalmi szempontból bővebben méltatták volna. Hevesi Sándor „Rákóczi-irodalom“ című rövid cikkében, épp az utóbbi formáját választja az ismertetésnek. Ez az alig két oldalnyi bírálat úgy anyagfeldolgozásban, mint hangban különbözik a többi, e témát tárgyaló tanulmányoktól. Hevesi csak az 1904—1906.-i évek Rákóczi kultuszával foglalkozik; nem bibliografiát ad, hanem összehasonlító, ironikus kritikát. Szembeállítja a kuruc idők komplikált lelkületű, élő vezérét a XX. század deklamáló sablón-szabadsághősével s ebből kora külsőséget kedvelő hazafiasságra von le tanulságot. „Van-e fájdalmasabb és leverőbb dolog — írja — mint mikor egy élven történelmi korszak és egy kiváló nagy ember az utókor poézisében és művészetében nem több, mint egy csomó frázis, hazafias puffogatás.“ (Magyar Szemle. 1906. 675. l.)

Rákóczi a XVIII. század irodalmában.

II. Rákóczi Ferenc először a XVIII. század elején írt költeményekben fordult elő. A verekedő, hetvenkedő, daloló kurucok vezére a korabeli költők lantján fenséges alakká vált, aki győzelmei közben és bujdosásában egyaránt ideális s eszményi férfiú; hős, akit bálványoznak, imádnak és tanács-csal látnak el. Úgy tekintik „mint egy szentet, mint egy földi istent, kinek személye szent és sérthetetlen, aki maga a haza és aki őt bántja, az a hazát árulja el. Mint igazi királyt: Magyarország királyát, úgy fogadják mindenütt.“ (Gagyhy: A Rákóczi-kor elbeszélő költészete. 9. l.). A versek egyik részében csak a nevét említik, de ez is annak jele, hogy személye élénken élt az énekszerzők gondolatvilágában. Ezek a poéták vagy csupán a művüket ajánlják a fejedelemnek (Újváry Tamás: A szomolányi diadal. M. R. IV. 187. l.), vagy azt éneklék meg, hogy hűséggel szolgálták szabadságharca alatt (Musztafa, Karafa... U. o. 217. l.) és vele bujdosnak a szatmári béke után. (Megjártam a hadak útját. U. o. 246. l.).

A költemények egy másik csoportját egyenesen a fejedelem munkájának tartja a hagyomány. Ebbe a körbe tartozik a mély költői ihlettel megírt „Felséges nagy Isten“ kezdetű ének. Ebből a kuruc vezér istenfélelme és vallásossága tűnik ki. Thaly szerint Rákóczi a szerzője; de felfogása mellett csak az ének címét, *Cantio de Rákóczit* említette. Egy cím azonban Rákóczi szerzősége mellett nem szolgálhat megnyugtató bizonyítékul; a vers hangja pedig egyenesen ellentmond a feltevésnek. Szerzőjéről csak azt állapíthatjuk meg, hogy zsoldárolvasó ember volt, erre mutatnak a következő sorok:

Mert én szükölködöm segítséged nélkül —
Mint a szomjú szarvas hideg forrás nélkül.
(U. o. 169. l.).

Ugyancsak Rákóczi szerzeményének tartották a „Ne higyy magyar a németnek“ kezdetű nyolcsoros kis verset, amelyben a kuruc kor minden bújja, baja és optimista felfogása jut valószínűleg kifejezésre. Ez a költemény azonban Szerb Antal

(R. emlékkv. II. 298. l.) és Varga Imre (I. T. K. 1936. 186. l.) megállapítása szerint a XIX. század terméke. Végül Rákóczi szerzőségét vitatták a „Repülj fecském ablakára“ című szerelmes dal kapcsán, mondván, hogy ezt Rákóczi a bécsi fogságban sínylődő feleségéhez írta volna. Tárgyi bizonyíték erre vonatkozóan sincs. Valószínű, hogy ismeretlen írója a kor divatjának megfelelően ú. n. „álorcás vers“-ben fejezte ki gondolatait.

Az efajta „álorcás versek“-nél gyakoribbak az olyan költemények, melyeknek szerzői saját nevükben szólnak Rákóczi életének különböző mozzanatairól. Ezekben a vallásos elem jelentős szerepe tűnik fel. Isten különös kegyelmének tartják a költők, hogy Rákóczi megmenekült bécsi fogságából:

Az a sok szegény kérésit meghallgatta:
Hazájában ismétlen visszahozta.
(Emlékezem ... U. o. 173. l.)

Ugyanezt a gondolatot fejezi ki a „Szatmár vára megvételéről“ szóló költemény második szakasza is:

„Méltóságos urunk
Rákóczi fejedelem,
Országunk hív bajnoka,
Az kit az Úr Isten
Csudálatosképpen
Német kézből kihoza.
(Ad. II. 73. l.)³

Rákóczit magát isteni küldöttnek mondják:

Látván sok országok érdemét csudálják,
Méltó fejedelem, népnek így javallják...
Úr követe, — magyarok gondolják,
(Kecskemét pusztulásáról. U. o. 157. l.)

A Mindenható akaratára vezetik vissza, hogy szabadságharcot kezdett.

Az Úrnak nevében ki is ám fölkele

— mondja róla Székudvari János. (U. o. 157. l.)

A vallásos elem feltalálható azokban a költeményekben is, amelyek Rákóczi szerencse-csillagának lehanyatlása után

³ Szerb Antal ezt a költeményt (R. Emlékkv. II. 269. l.) Balassa reminiszenciái miatt a kétes költemények közé sorozza, de Varga Imre szerint Thaly csak a vers hangszínét változtatta meg, eredetije is megvan az Országos Levéltárban. (id. m. 177. l.)

készültek. Ezekben is mélyérzésű, istenfélő embernek rajzolja, aki embertársaitól megértést nem várhat, aki — talán éppen ezért — Istenbe veti minden reményét, tőle vár oltalmat, útmutatást és megnyugvást:

„Mutass Jézus kies földet,
Lakásomra adj jó helyet,
Ez életben csendességet,
Jövendőben idvességet.
(Győzhetetlen... M. R. IV. k. 241. l.)

Mártírúrtját úgy tüntetik fel, mint a nagy golgotai útnak kései és talán halványabb mását. Odáig mennek az összehasonlításban, hogy bibliai idézeteket mondatnak Rákóczival:

„Életemet ostromolják,
Feszítsd, feszítsd — azt kiáltják.
(U. o. 241. l.)

A vallásos elem gyakorisága mellett a szabadsághős rajzának színessége is megkülönböztetett figyelmet érdemel. Rákóczi ugyanúgy ki akarja venni részét a harcban, mint legutolsó közkatonája:

Maga személy szerint akart harcra menni,
Hivalkodó szemmel nem akarta nézni,
De az generális azt meg nem engedi...
(Dálnoki, Ad. II. 354. l.)

Ezt a hőst aggódó félelemmel óvják előkelő híveitől; nehogy Thököly sorsa legyen az övé:

Hogy te is ne járd úgy, édes Uram, félhetsz,
Te kerőletted is vannak sokan ilyek,
Véreket ontani, kik szavokkal készek,
Kivont fegyverekben bár úgy volna részek.
(M. R. IV. k. 123. l.)

A kuruc harcosok Rákóczit féltő gondossága átragad az idegen nemzetiségű katonákra is, akik csak úgy, mint a magyarok, légdrágább kincsüknek tekintik a fejedelmet, amint ezt Dálnoki Veres Gerzson feljegyzi Krónikájában:

Az harc között nékem egy lengyel tiszt jöve,
Ubi est Princeps? ezt én tőlem kérte...
Ez idegen nemzet volt, mégis féltette.
(Ad. II. 355. l.)

Ezt az aggódó szeretetet azonban háttérbe szorítja a

trencsényi csatavesztést követő kétségbeesés; gyökeret ver a lelkekben az a pesszimista felfogás, melynek legjellemzőbb költői terméke a megzenésített s általánosan elterjedt „Jaj, régi, szép, magyar nép“ kezdetű siralomének. Bár ismeretlen szerzője nem Rákóczi, hanem a „szegény magyar nép“ sorsán kesereg, majdnem egy évszázadon át csak ez a megzenésített vers idézte fel az idegenben eltemetett fejedelem emlékét. A zenéjét valószínűleg Rákóczi kedvelt cigánya: Barna Mihály szerzette és a XVIII. század végén Bihari János elevenítette fel. Ez a dal a nemzeti lelkesedés dala; felsír a hegedű húrjain a szent korona visszahozatalakor, 1790-ben (Ad. II. 213. l.); lelkesít az új alkotmányos küzdelmekben és vigasztal az abszolutizmus rideg éveiben. Ezt játssza Liszt 1851-ben a Burgban, a király előtt. (Pesti Hirlap. 1935. jún.) És talán ez az a zenedarab, mely a szabadságszerető magyar nemzet érzésvilágát legélesebben tárja fel.⁴ „Sok vérbe, sok könnybe, sok fájdalomba került nekünk ez a bús elégia és az a híres harci induló“ írja róla Thaly Kálmán. (Ad. II. 216. l.) Ha a költemény általános elterjedésének okát keressük, akkor azt csak a trencsényi vereséggel lehet magyarázni. Bár csak 1749-ből való az első írott emléke (Varga: id. m. 277. l.), valószínű, hogy 1708 aug. 3—29. között írták (Ad. II. 216. l.), tehát abban az időben, mikor a kurucok szerencséje megfordult. Ugyanis az eddigi győzelemsorozatot 1708-ban egy nagy vereség követte. Erre a régebbi bizakodó hangulatot valami komor kétségbeesés váltotta fel. A gondos és bölcs hazafiak visszaszökdöstek a császári hadseregbe; egy párat (Bezerédyt, Ocskayt) elfogtak és kivégeztek ugyan, de ez már nem akadályozta meg a szétzüllési folyamatot. Azok a poéták, akik eddig vidáman ünnepelték a kurucok haditetteit és urukat: a fejedelmet, pesszimizmussal néztek a jövőbe. Eltúrték az ellenpártiak gúnydalait (pl. Nyalka kuruc.), hisz' ők maguk is látták az általános levertséget. Verseikben az egész nép sorsán siránkoztak; Rákóczi nevét pedig a szatmári békéig nem is említették. Az 1711. esztendő azonban új lendületet ad, új utat nyit. A szeretetnek és kedveskedésnek az a megnyilvánulása, amit a trencsényi csatavesztés visszaszorított, elemi erővel tört elő a bujdosó énekek-

⁴ „Igazában nem annyira maga a költemény, mint inkább dal-lama vált nemzeti énekké, melyet különböző változatokban egész maig megőrzött a nép. Egy költő sem volt képes annyi erővel kifejezni a nemzet viharos lelkesülését, harcias siralmát, mint e dal-lam, melyet, mint egy őskori époszt, egy egész nemzet teremtett.“ (Gyulai P.: Vörösmarty élete. Bp. 1923. 197. l.)

ben. A Lengyelországba induló Rákóczit féltő aggodással veszik körül s körültekintő gondossággal készítik elő útjára:

Tanácsoljuk felségednek, meg ne is vesse,
Aranyait, ezüstjeit rudakba veresse,
Rakassa fel, vitesse el,
Hordassa el és menjen el
Merre szem lát!
(Hallgassátok meg. M. R. IV. k. 235. l.)

A hazáját elhagyó fejedelem vates-szé válik, aki megjósolja nemzeté sorsát:

Megengedjen a magyarság, már ezt kiáltom,
Édes hazám mire jutál! csak azt sajnálom;
Német lesz már a vezéred,
Jaj, de néked az nem véred...
(U. o. 236. l.)

Éppen ezért nehezen válik meg az országtól, vissza-visszanézeget az utolsó percben — írja róla egy tót népdal. Itthon maradt hívei is megérzik, hogy a fejedelmet a külföldi uralkodók az egyenrangúnak kijáró tisztelettel és szeretettel fogják fogadni. Megbecsülik benne lelki emelkedettségét és önfeláldozását, mivel földi boldogságával fizet, csak azért, hogy senki se vádolhassa önzéssel:

Nem képzelem, nem is vélem,
Más országnak királyánál
Helyét ne lelje.
(U. o. 237. l.)

A köztiszteletben álló Rákóczi arcképének teljessé tételéhez csak egy epikai munka hiányzott. Azt a tényt, hogy a Rákóczi szabadságharca néven ismert nemzeti küzdelem eposzi feldolgozásra alkalmas, már egy korabeli író, Dálnoki Veres Gerzson is észrevette.

Homérus, ha előjönne,
És e mai napon élne,
Az ő bölcs elméjének is,
Írásra megszólónásának (!) is,
Adna gondot és dolgot.

— mondja Verses Krónikájában. (I. rész. Ad. II. 337. l.). Ez a várt eposz azonban sohasem készülhetett el, mivel a szatmári béke és az azt követő irodalmi hanyatlás ilyen témájú munkák megírását semmiképpen sem segítette elő.

Sőt még a kifejlődőben lévő lírai Rákóczi-ciklust is elnémította az 1715-iki országgyűlés kérelmelhetetlen szigora, mely büntetéssel sújtja Rákóczi híveit. Érthető tehát, hogy alig írnak a száműzetésben élő fejedelemről, s ha írnak is róla, versfőkbe rejtik az elbujdosott nevét, vagy moralizáló céllal mondják el életét. Az előbbit látjuk a „Ritka dolog látom, szerencsésnek lenni“ kezdetű szerelmes versben, amelyben magáról a fejedelemről nem történik említés, de a versfők *Rákóczit* adnak ki. Moralizáló célból báró Radvánszky János, a fejedelem egyik volt főembere ír róla a „Nihil sub sole novum est“ című költeményében. Gondolatmenete Faludi „A forgandó szerencsé“-jével egyezik. Minden változik, ez az örök törvény. A jóra rossz következik. Az igazak elbuknak s a gonoszok jutnak diadalra. Például hozza fel a kuruc ügyet:

Láttam fejedelmi magát szegénységben,
 Sárból emelteket bővelkedni kincsben...
 Láttam igaz ügyet, hogy le nyomattatott,
 Láttam sok ártatlant, hogy sok vért hullatott,
 Iszonyatos kínban halálig jajgatott,
 Bosszúálló Isten, hogy ezt így halasztod!
 (I T. K., 1904. 282. l.)

Rákóczi haláláról alig emlékeznek meg a korabeli költők. Két vers jelzi ennek az időnek közönyösségét. Az egyik templomi ének (Magyar Szó, 1903. évf.), a másik allegorikus költemény. Ez utóbbi az érdekesebb. Ebben Magyarországot aranyalmának, Rákóczit pedig az aranyalma megőrzőjének nevezi az ismeretlen poéta.

Az olma lehullott, csutkája van csak meg,
 Mióta az ország labanczal tele lett.
 Magyarok hazája, aranyos szép alma.
 Ki téged őrizett, hideg hant takarja.
 (Rákóczi, Bercsényi— . . M. R. IV. k. 263. l.)

A korabeli tudományos irodalom Rákóczi szabadságharcával egyáltalán nem foglalkozott. Elsiklott felette, mint valami érdektelen esemény felett. Ezt a felfogást tükrözi vissza Huszti András 1734—1736 között írt tudományos munkája: „Ó- és Újj Dácia, azaz Erdélynek régi és mostani állapotjáról való história.“ (Megjelent 1791-ben). A cím sokatígérő a Rákóczi-irodalom szempontjából, de Huszti egy pár soros méltatást is sajnál Erdély utolsó fejedelmétől. Csak II. Apafi Mihályról beszél, aki 1713-ban halt meg. Végszavával pedig a névtelenség homályába borítja a kuruc idők

utolsó hősi fellángolását: „Ettől a boldog emlékezetű Leopoldus Imperátortól fogva kezdett az Erdélyi Respublica megépülni.“ (294. l.)

Egy külföldön élő író, Mikes Kelemen az, aki Rodostóban, a fejedelem közvetlen közelében élvén, székely szívének meleg szeretetét a Rákóczi-kultusz szolgálatába állítja. Leveleskönyve nem a szabadsághóst, hanem a szegény bujdosót mutatja be, aki imádkozással, fúrással-faragással tölti a száműzetés keserves éveit. Itt a mindennapi élet tűnik élénk; az, amit Mikes legközvetlenebbül láthatott. „Mintha visszhangja volna leveleskönyve a kuruc költészetnek, ugyanaz a ragaszkodó bizalom, ugyanaz a bizalmas viszony uralkodik mindkettőben Rákóczi és népe közt.“ (Kohlmann: id. m. 32. l.)

A fejedelemre vonatkozó leírások Mikes munkájának klasszikus részei. Egyszer királyi pompa között mutatja be. Így száll Rákóczi gályára, mely őt és híveit Rodostóba viszi. (M. R. V. k. 79. l.) Máskor diplomáciai tárgyalásairól szól. (37. l.) Ismét más alkalommal olyannak láttatja, aki megtartja fejedelmi méltóságát: nem megy a francia követhoz (Bonnac), mert annak kell nála tisztelgő látogatást tenni. (51. l.) Legtöbbször azonban az egyszerű rodostói életet tárja élénk Mikes. Leírja az udvartartást, a munka és imádkozás előírt órarendjét, az étkezés és pihenés idejét: „Reggel hatodfél óraker a dobot megütik, akkor a cselédeknek fel kell kelni és készen kell lenni hat órára. Hat órára dobolnak és akkor a fejedelem felöltözik — azután a kápolnába megyen és misét hallgat... Tizenegyedfél óraker megütik a dobot ebédre és tizenkét óraker asztalhoz ülünk és törvényt teszünk a tyukokra. Harmadfél óraker a fejedelem csak magánosan a kápolnába megyen és ott vagyon háromig... A vacsora nem tartván sokáig, nyolc óraker a fejedelem levetkezik, de leggyakortább le nem fekszik még akkor és reggel, ha szinte hat óraker öltözik is fel, de éjjéli két óraker felkel... szinte a fejedelem beteg volna is, akkor is mindegyaránt folynak a rendek.“ (85. l.) Bemutatja a takarékos gazdát, aki az olcsót mindig megnézi (269. l.), és kéretlen senkinek sem ad. (57. l.) Rátér a fejedelem napi teendőire is; egyszer kertet csináltat (254. l.), más alkalommal a gyalúpad mellé vonul vissza. Ez utóbbi mesterséget nagyra is becsüli, „köves holmija kevés van, de szétszedhető asztala és széke annál több.“ (265. l.) Sokat fúr-farag és ilyenkor nem törődik a külsejével: „Az ő gyönyörű szakálla sokszor tele forgáccsal, hogy maga is neveti magát“ (208. l.). Fő elfoglaltsága a mindennapi többszöri templombamenetel. Keresztény hite, isten-

félelme több alkalommal kitűnik. Rodostói elszállásolását türelemmel várja (76. l.). Nem zúgolódik, mint hívei. Felesége halálhírére keresztényi megnyugvással fogadja (100. l.). A vallás nevében könnyen be tudják csapni; mint ahogy egy zsidó kereskedő teszi, aki felkéri keresztapának, hogy hasznot húzhasson belőle (193. l.). Egyhangú napjaiba csak György fia megérkezése hoz némi változatosságot. Mindent megtesz mulattatására, de amikor látja, hogy unatkozik, elengedi Franciaországba; próbáljon ott szerencsét (207. l.). Másik fiáról (Józsefről) Mikes azt írja: „ha az atyja nevelhette volna, mind más természetű lett volna“ (294. l.).

Mikes leveleskönyvének legszebb része a Rákóczi betegségéről és haláláról szóló pár levél. Minden sorából kiérzik a féltő aggodás. Ezeket olvasva, Mikessel együtt szenvedünk, és reménykedünk, vele együtt siratjuk a nagy fejedelmet, akiben a bujdosók atyjukat és pásztorukat veszítették el. (258—59. l.). Nem lehet meghatódás nélkül olvasni a CXII. levelet, amelyet Rákóczi halála napján írt. A hű kamarás szomorúsága, fájdalma csendül ki minden szavából: „Amitől tartottunk, abban már benne vagyunk. Az Isten árvaságra teve bennünket és kivévé mi közülünk a mi édes urunkot és atyánkot három óra után reggel. Ma nagypéntek lévén, mind a mennyei, mind a földi atyáinknak halálokat kell siratnunk. Az Isten mára halasztotta halálát urunknak azért, hogy megszentelje halálának áldozatját annak érdemével, aki ma megholt értünk... Istennek adván lelkét, elavulék — mivel úgy holt meg, mint egy gyermek. Szüntelen ránéztünk: de mégis csak azon vettük észre általmenetit, amidőn a szemei felnyíltak. Ó szegény árvaságra hagyott bennünket ezen az idegen földön...“ (256—57 l.).

Mikes Rákóczi halála után is továbbvezette leveleskönyvét 1758 december 20.-ig. Tovább irogatott a bujdosók egyhangú időtöltéseiről, beszélt a török szokásokról s gondolatban vissza-visszatért szeretett szülőföldjére azonban az a szellem, az a szabadságvágy, amit ő képviselt törökországi leveleiben a magyarországi írók többségénél elhomályosulóban volt. Az akkori lojális magyarok hőse nem lehetett a bujdosó fejedelem. Érdekes adat erre egy 1736-ból való költemény. A Rákóczi nevével megindított Peró-zendülésről szól e vers ismeretlen írója; elítéli a fegyveres felkelést és azt tartja, hogy Magyarországnak Ausztria fogja pártját. (Ad. II. k. 433. l.).

A szabadabb szelemű magyarokat viszont a cenzura szorította korlátok közé. Ha nyomtatásban akarták látni munkájukat — különösen tudományos, vagy szépirodalmi tárggyal

kapcsolatban — óvakodtak olyan megjegyzést tenni, amiből az 1703—1711 közt lefolyt szabadságharc dicsőítését lehetett kiolvasni. Különben megtörténhetett volna az a kellemetlen eset, hogy könyvük összes példánya megsemmisítették. Így járt Molnár Gergely is 1752-ben kiadott nyelvtanával. Ebben a bécsi cenzura egy kétértelmű példát talált a hasonlító mondatokkal kapcsolatban. Íme az eredeti mondat:

„*Rákóczi György* sokat harcolt Magyarországért.“ A második szövegben ez így változott meg: „Miként az oroszán a vadállatokkal harcol kölykeiért, úgy harcolt *Rákóczi* is Magyarországért.“ (Fináczy: Magyar közokt. tört. Mária Thereszia alatt. I. 78. l.). Mivel ez utóbbi mondatban Molnár nem tette ki Rákóczi utónevét (György), az óvatos cenzor kétértelműséget látott a nyelvtani példában és ezért elkoboztatta a könyvet. A vallási tárgyú nyomtatványokkal szemben nem volt meg ez a szigorú vizsgálat. Egy XVIII. századbeli neves miscellanea az *Officium Rákóczianum* címet viseli. Első ismert kiadása év nélkül (valószínűleg 1748-ban) Bécsben jelent meg. Azután 1821-ig hét kiadást ért el. Magyarra is lefordították 1756-ban. (Ezt 1825-ig ötször nyomtatták újra). E miscellaneon kívül ebben a században nyomtatott szöveg alig őrzi a fejedelem emlékét.

Nevét a hagyomány, volt katonái elbeszélése tartotta fenn, kiszínesítvén alakját és glóriát vonván a feje köré. A török ismerte és méltányolta ezt az érzést; nyilvánvalóan ezért hívta magához Rákóczi Józsefet. „Azt gondolja a porta — írja Mikes — hogy mihent Vidinbe érkezünk, az egész Magyarország és Erdély lóra ül és hozzánk jő. Talám úgy lehetne, ha az öreg urunk élne“ (id. m. 282. l.). Az 1735-i Peró-féle lázadásban Rákóczira eskették fel a népet. Grabkowszky Ignác (1735-ben) és Tasnády Gábor (1743-ban) a bujdosó fejedelem üzenetével járták az országot és nevével toboroztak sereget. Nagy Ferenc (1774-ben) és Császársz Jakab (1781-ben) Rákóczi fiának, Madács (Madacsik-család) András és fia, József, a XIX. században Rákóczi itódainak vallották magukat. (Tábori Róbert egyik ifjúsági regényében, Bujdosó Gergelyben, éppen Rákóczi egyik unokájának kalandos életét írta le). S hogy a Rákóczi hazatérésébe vetett hit mennyire élt az egyszerűbb nép lelkében még a XIX. században is, mutatja egy öreg sárréti irástudatlan pásztor esete, aki 1840-ben két arra járó debreceni legátustól akart feleletet kapni arra a kérdésre: „mikor jön vissza Rákóczi?“

Ezek a Lukinich Imre által leírt események (R. emlékkv. II. 389—400 l.) mutatják, hogy Rákóczi élő személy a XVIII. század folyamán, is, bár az akkori magyar literatura nem

emlékszik meg róla.⁵ Ebben az időben alakját inkább a másnyelvű irodalomban lelhetjük fel. Német, latin, francia nyelvű munkákban írják le tetteit szabadságharcának idején. Azután főleg a franciák foglalkoznak vele, aminek az egyideig Franciaországban élő Rákóczi személyes varázsa lehet a magyarázata. A német írók kivételével mindegyik csak dicsőíteni tudja. A korabeli osztrák sajtóban Rákóczi „fel-fúvalkodott bolond“ (Pukánszky: R. a korabeli német sajtóban, 154. l.), pénzhamisító (156. l.), csak pusztítja és kizsákmányolja az országot (159. l.). Históriai énekeikben is olyanak állítják be, mint aki engedett bűnös vére hajlamainak (155. l.). — A latin versek legtöbbje magán viseli az alkalmisság bélyegét. E költemények írói rendszerint papi (jezsuita) emberek. Kettőjük neve is ismeretes: Kurtis Lőrinc és Novák László. A költők hercege, (Princeps Poetarum. Figyelő. XV. 237. l.) címmel ruházzák fel a dalnokok a fejedelmet és hosszú életet, nagy győzelmet kívánnak számára. Tartalmi szempontból legérdekesebb a *Conventus Regni Hungariae* című párbeszédés vers. Ismeretlen írója a fejedelmet egy szóval is élethűen tudja jellemezni. Ez a szó: *Pax*. (Ad. II. 81–86. l.). Thaly szerint gyakorlott tollból eredő paródia ez a kis mű. Éle Bercsényi ellen irányul, aki tovább akarja folytatni a harcot.

A német és latin iratok a franciák mellett kis helyet foglalnak el. Rákócziról az utóbbiak többször megemlékeznek újságokban és emlékiratokban, prózában és versben egyaránt. Magyarországról szóló munkát ajánlanak neki, mint Bechet Martinuzziról írt könyvét (1714). A szabadságharc alatt a *Gazette* és a *Mercure de France* külön rovatban számol be a magyarországi eseményekről. Könyv jelenik meg a szabadságharcról és okairól. (*Manifestes des Mécontents de la Hongrie*. Bazel. 1705). A szatmári béke után emlékiratokban bírálják ugyan tetteit, de csodálattal adóznak nemes gondolkodásának. De Saussure csak egy gyengeségét rója fel, azt, hogy a maga tiszta egyénisége szerint ítélte meg az embereket. (Molnos-Müller: R. emlékkönyv. II. 366. l.). Saint-Simon, a XVIII. század nagy memoire-írója, felemlíti testes emlékirataiban: „Il vivait avec toute la décence d'un grand seigneur“⁶ (1717. év. 115. l.). Dicséri egyszerű életét a grobois-i kolostorban. Külsőleg kellemes embernek tartja, de

⁵ Bessenyei Gy. mondja, hogy bár az iskolában nem tanultak semmit a hazáról, Rákócziról beszédből tudtak valamit. (Beöthy: Széppróza. II. 220. l.)

⁶ Nagyúri méltósággal élt.

434698

nem fedez fel benne semmi nagy egyéniséget: „Jamais on ne vit mieux qu'en lui la petitesse des personnages à qui le hasard a fait faire grand bruit dans le monde, quand ils sont rapprochés. Ragotzi était un homme sans talents et sans esprit” (113. l.). Evvel a megállapításával lerontja előző mondatainak jó hatását. Mindennapi embernek látja, mert nem érzi meg — mint De Saussure — tiszta önzetlenségét. Fournaux abbé episztolát ír a Napkirály szövetségeséről: Le prince Ragotzi ou le modèle d'un véritable héros.⁸ Mint hőst említi; felsorolja diadalmas csatáit; dicséri rettenthetlen bátorságát:

Cette invincible ardeur, qui, dans un âge tendre
Pour vaincre ou pour mourir osa tout entreprendre.
(10. l.)⁹

Gondviselés-küldte vezérnek tartja, olyannak, akire különös tisztelettel néz a föld legnagyobb királya és aki a költő minden dicséretét megérdemli. Mme de Maintenon 1713 júniusában des Ursins hercegnőnek így ír: „Jamais un étranger ne réussit autant en France — on recherche sa compagnie, son goût se manifeste à chaque occasion il est simple sans affectation.”¹⁰ Ha regényekben fordul elő a neve, ott is tisztelettel beszélnek róla. Prévost abbé Le monde moral című regényében többször említi Rákóczit mint tisztalátású férfiút, aki száműzetését is fejedelmi méltósággal viseli, s távol tartván magát az udvari intrikáktól, a vallásban keres vigaszt. Egy másik munkájában: Histoire de Manon Lescaut-ban (1731), Rákóczival hozza összefüggésbe a Hotel de Transylvanie nevű párizsi játékbarlangot. Az újabbkori kutatás véglegesen tisztázta, hogy a Prince Rákóczi neve méltatlanul szerepel e kapcsolatban. (Molnos-Müller: id. 373. l.). Voltaire egyik regényében (Candide) említi a nyomorúságban tengődő fejedelmet, Ragotski herceget, aki napi három tallért kap törökországi menedékhelyén (id. m. 212. l.). A

⁷ Legjobban az ő példájából láthatjuk azoknak a személyeknek kis értékét, akik a véletlen folytán nagy zajt ütnek korukban. Rákóczi nem volt se tehetséges, se szellemes.

⁸ Rákóczi herceg, vagy egy valódi hős mintaképe.

⁹ Ez a legyőzhetetlen heveség mindent el mert kezdeni az ifjú korban, hogy győzni, vagy halni tudjon.

¹⁰ Soha idegen nem aratott annyi sikert Franciaországban; keresik a társaságát, minden alkalommal megnyilvánul ízlése; egyszerű, minden affektáció nélkül.

XIX. század elején Rákóczi élete francia vígoperák (Opera comique) tárgya. Megírják „Munkács ostromát“ (Pixéré-court), „Rákóczi szökését“ a bécsújhelyi börtönből (Marsollier), bujdosását és kibékülését (!) a királlyal. (Didelot angol nyelvű darabja).

Az irodalmi világot Magyarországon a XVIII. század utolsó évtizedeiben nem érdekelte a nagy fejedelem egyénisége, küzdelme és mártírsorsa. A magyar irodalom felvirágoztatásával foglalkozók nemzetünk elmaradottságán siránkoztak, de Rákócziról, a nagy rebellisről, kedvező beállításban egyáltalán nem mertek, vagy nem is akartak beszélni. Kivételesen csak Martinovics Ignác és egy ismeretlen költő volt. Martinovics rokonszenvesen írt Rákócziról és Bercsényiről, úgy állítván be őket, hogy a haza iránti hűségöknek lettek áldozatai. (Litterae ad imperatorem et regem 1792).¹¹ Az ismeretlen költő rövid könyörgése Rákóczit közbenjárónak kéri fel:

Rákóczi édes vérünk,
Régi híres vezérünk,
Kérd a magyar szenteket
Ne hagyjanak bennünket.
(Thaly gyűjtése. Nemz. Múz.
1390. Fol. hung. II. 280. sz.)

Az 1780-as évek neves költője, Ányos Pál azonban a fejedelmet pártütőnek tartja és ilyennek említi Thököly és Bocskay mellett:

Ezek szabadságnak arany zászlajával
Hiteket kerestek *hazájok kárával*.
S noha az utolsó vezér (Rákóczi) igazabb volt,
Mégis pártos népe templomokat rombolt.
(Kalapos király. Régi M. Ktár 23. sz. 106—107 l.)

Természetes, hogy a XVIII. század végén lojális írónak nem lehetett más véleménye. Rákóczi igazi alakja homályba veszett és emlékét jóformán csak a róla elnevezett Rákóczi-nóta tartotta fel. Rebellis magyarok rebellis nótája volt ez; összekötötte a régi és az új alkotmányos küzdelmeket s zenéje mellett mulatott a sírva-vigadó magyar patrióta. Gvadányi ezt húzatta, mikor Pöstyénben tartózkodott (1787). Pófók, Csokonai Culturájának egyik hőse, szintén ezt kérte a cigánytól. Nyilvánosan csak II. József halála után kap

¹¹ Márki S. Erd. Múz. 1911. évf. 207. l.

szerepet a Rákóczi-nóta, amidőn felébredt a magyar nemzeti öntudat.¹² Nagyvárad piacán a Te Deum után ezt a dalt játszák (Keresztesi Pál naplója. Pest. 1868).

Nyilván erre az öntudatraébredésre vezethető vissza Mikes Kelemen leveleskönyvének első kiadása (1794) is. Ez a könyv az irodalmi életre is oly gyászos hatású, Martinovics-féle összeesküvést követő események dacára nem maradhatott hatástalan. Rákóczi életét nem dolgozták ugyan fel, de világ-irodalmi témákat vettek át belőle, (Bólyai Farkas: Iréne) vagy stílust tanultak tőle. (Kisfaludy Sándor: Napló. Két szerető szív története). Téves tehát Kohlmann Dezsőnek az a megállapítása, hogy Rákóczi már ebben a korban nagy hatást gyakorolt politikai költészetünkre. "Azokat a hantokat ott a messze távolban majdnem oly vallásos ihlettel imádta a nemzet, mint a szent koronát; a mulandóság csak e physikai részüket porlasztotta, maga az eszme, melyet képviseltek, az ige, melynek valaha testeik voltak, egyaránt hatott tovább a nemzet politikai életére, folyton ott szerepelt nemzetünk költészetében" — mondja Kohlmann (33. l.). Ez a megállapítás azonban csak az 1840-es évekre illik, mikor az újraéledt nemzeti felbuzdulás a multban keresett példákat a szent hazaszeretetre.

¹² Debreceni lakodalmakon Thaly feljegyzése szerint a vőfély így kéri a cimbalmostól ezt a nótát:

Verd el Rákóczi híres áriáját,
Melyet dalolt, mikor vívta Regécz várát! (Ad. II. 239: l.)

Rákóczi a XIX. század irodalmában.

Az irodalmi megújulás korának Rákóczija névtelen hős. Ha írnak róla, fejedelemnek, szentnek emlegetik, de nevét a szigorú cenzura miatt csak ritkán merik kiírni. Vörösmarty 1828-ban megírja Mikes keservét, de e költemény „Egy öreg rabszolga keserve Pompeius sírjánál“ címen kerül a Minerába.

Ha magáról Rákócziról írnak, az nem jelenik meg nyomtatásban s ezért sokszor elkallódik. 1807-ben Vitkovics Mihály színművet ír II. Rákóczi Ferencről Mikes Kelemen levelei nyomán. Ez a kéziratban maradt darab a költő halála után (1829) elveszett s ezért csak kortársai jellemzéseiből lehet következtetni a szomorújáték külső és belső formájára. Döbrentei Gábor az erkölcsök szerencsés festését emelte ki, Toldy Ferenc viszont nyájasságot, édes bohóskodást, szendéséget, egyszerű természetet és elmésséget talált benne. (Szvórényi: Vitkovics művei. XIII. 1.) Valójában Vitkovics színdarabjának igazi értéke nem stílus és szerkezetbeli sajátágaiban rejlik, hanem a tárgy megválasztásában. Olyan író ismeri itt el Rákóczi nagyságát, akinek fajrokonai a XVIII. században elkeseredett ellenségei voltak a magyarságnak.

Tulajdonképpen miért írt Vitkovics drámát Rákócziról? Azért-e, mert kezébe került Mikes leveleskönyve, avagy az általános korszellem hatása alatt? Biztos feleletet e kérdésekre csak akkor adhatnánk, ha szerencsés véletlen folytán előkerülne az elveszett dráma. Ennek hiányában csak feltevésekre vagyunk utalva. Valószínűleg az utóbbi tényezőben kell feleletet keresnünk e kérdésre. Ugyanis a XIX. század „átlagembere a művészettől álmod és mesét vár, valami exotikumot, légi ösvényt, mely elvezet napjainak kellemes, de szín és extázismentes tájairól. Így virágozik fel ebben az időben az új történelmi romantika, mely a múlt merészebb életével ábrándoztatja el az olvasót.“ (Szerb Antal. Rákóczi emlékkönyv. II. 273. 1.). És ennek a romantikus időnek szükségé van egy olyan rendkívüli hősré, akihez hasonlók a külföldi irodalomban is szerepelnek. A nemzeti érzésű írók egy gáncs- és félelemnélküli Bayard-lovagot keresnek, egy magyar Arthur királyt, egy isteni küldetésű hőrost, aki elveit

üldöztetések között sem tagadja meg. Ezt a rendkívüli személyiséget lelték fel Rákócziban, akit Mikesből már ismerni, tisztelni és szeretni tanultak.¹³ Szükségük volt egy magyar Mekkára is, hova képzeletben elzarándokolhattak. Magyar Mekkává Rodostót tették meg. Az első, Rákóczival foglalkozó XIX. századi költemény Pontus határait emlegeti, mint azt a helyet, ahol a bujdosó nyugalmat talált. Kölcey Ferenc verse ez.

Kölcey egyike azon magyar íróknak, aki ismeri és méltányolja a kuruc költészetet, melyben a „poétai lelkesedésnek nyilvánosságos nyomai láttatnak“ (Nemz. Hagyományok. Minden munkái. IV. 37. l.). Ezt az ismeretét használja fel a „Fejedelmünk hajh! vezérünk hajh!“ kezdetű versében¹⁴ (1817). Képzelete egy szebb jövővel biztatja, ezért tud felemelkedni a kezdet elégikus attitűdjéből a győztes hazafias érzés ünnepléséig:

S ledőlt országok hamvain
Egy szép hon támad fel,
Mely lelket tölt, mely szívet ráz
Neve zengésivel
(M. R. XIV. 95. l.)

Ugyancsak ennél a költeménynél látni, hogy homályba kell burkolnia a hőst és ennek lakhelyét; a cenzuráért nem szólhatván szabadon Rodostóról úgy, mint a rákosi mezőről, Várnáról, vagy Mohácsról:

Titkon borong a génius
A néma hant fölett.
(U. o. 94. l.)

Vörösmarty „Mikes búja“ elnevezés alatt ismert allegórikus helyzetelégiajában (1826) ugyanígy magyarázza a költők hallgatását: „Árva hazád *tiltott* nevedet nem zengheti többé“ — mondatja Mikessel a fejedelem jeltelen sírjánál. (M. R. XXII. 42. l.). „Rákóczi Bercesényinél Lengyelországban“

¹³ Rákóczi irodalmi felfedezése összefügghet azonban a francia szellem hatásával is, mivel személyével először azok a költők (Ányos, Kölcey) foglalkoztak, akik francia tudásuk folytán ismerhették, esetleg olvashatták is azokat a francia műveket, melyekben Rákóczi életének különböző mozzanatairól volt szó.

¹⁴ Ezt a témaválasztást még az is elősegíthette, hogy 1810-ben baráti viszonyba került Vitkovics Mihállyal, akinek a Rákóczi-drámája akkor már valószínűleg készen volt.

című (1823) párbeszédes formájú költeményében a nemzete pusztulásán siránkozó Rákóczit szólaltatja meg.

Kölcsey és Vörösmartyn kívül az 1820-as évek írói nem érintik Rákóczi korát, inkább a honfoglaláskori időkkel foglalkoznak. A negyvenes években azonban a száműzött fejedelem a nemzeti szabadság egyik eszményképévé válik, mert az írók hasonlóságokat vesznek észre koruk és a kuruc idők nemzeti törekvései között.¹⁵ A zene szintén a Rákóczi-kultusz terjedését segíti elő. Berlioz hangszereli a Rákóczi-indulót, beleilleszti a Faust operába s magyarországi tartózkodása alatt 1846 februárjában elő is adja Pesten; Liszt májusban hangversenyez ugyanitt; egyik nagysikerű műsorszáma a XV., Rákóczi, rapszódia. (Horváth János: Petőfi. 571. l. jegyz.). E két hangversennyel kapcsolatban kerül újból szóba Rákóczi alakja és kora. Előbb csak kisebb költemények jelennek meg a fejedelemtől. Fájlatják, hogy elfelejtették, vagy korholják azokat, akik ellene és a szabadság ellen vannak. Első ezek között „A sárosi rom panasza” (1845) című vers, melyet Petőfi Sándornak tulajdonítanak több kiadásban. Az omladékok eszébe juttatják a költőnek a vár régi gazdáját, ki szabadságharca után a Mármora tenger partján lel testi nyugalmat, de lelke ott kísért a romok között:

Látva a nemzetet, ajka panaszt
Zeng szomorún, megutálva ma azt.
Térj le sírodba te szellem-alak!
Nemzeded újra lesz, újra szabad.
(M. R. XXXV. 325. l.)

Az idegen földben nyugvó, elfeledett szabadsághős alakját továbbfejleszti s mintegy szentté avatja Petőfi a „Szent sír” című költeményében. Azt az elbukott hőst látja Rákócziban, ki száműzte magát, hogy:

Gyáva nemzetét ne
Lássa.
(U. o. XXXIV. 19. l.)

Hasonlóan zeng tehát, mint Vörösmarty, aki szerint:

¹⁵ Ezért adják ki 1848–49-ben a Rákóczinak tulajdonított kuruckori röpiratokat. (Márki: Rákóczi-legendá, ezért szerepel a republikánus Hízekegyben is. („Hízek egy magyar szabadságban, ki születék Rákóczi kardjától... március 15.-én halot-taiból feltámad.” — Életképek. 1848. jún.)

Számkivetett onnan. mert nem vala benne szabadság.
(U. o. XXIII. 42. l.)

Ugyanebbe az elégikus csoportba tartozik még Petőfinek „A majtényi síkon“ verse is; itt azok ellen fordul, akik Rákóczit hűtlenül elhagyták. Ez a bánatos lemondás és az a tény, hogy névemlítés nélkül szól ezekben a darabokban a fejedelemről, elődei hatására mutat. Ugyancsak erre vezető vissza a költő emlékeztető szerepe is. Úgy beszél, mintha az egész nemzet elfeledkezett volna Rákócziról, egyedül csak ő gondolna rá:

Otthon már nevét is
Alig ismerik; csak
Egy emlékszik rája;
Egyedül csak egy... a
Költő, a szabadság
Ez örök lámpája.
(A Szent sír. U. o. XXXIV. 19. l.)

Petőfi nemcsak verseiben, de prózai műveiben is hasonlóan nyilatkozott. 1848 április 21-iki nagypéntek napja eszébe jutat egy másikat, Rákóczi halála napját. „Ez nagy férfiú volt — jegyzi meg Naplójában — és az ő keze szent; megszentésítette a szabadság kardja, melyet évekig villogtatott.. Ma van száztizenhárom esztendeje, hogy meghalt s vajjon van-e széles e hazában, széles e világon ember, kinek eszébe jut, hogy a mai nap e hős halála napja?“ (Lapok P. S. naplójából. U. o. XXXVI. 276—77. l.).

Petőfinek 1848—1849-ben, a szabadságharc alatt írt e tárgyú verseiben az elhagyatott Rákóczi mellett előtűnik egy másik Rákóczi is, kinek neve a magyar lobogók díszé, hangja csatakürtökön át zendül, s aki a szabadság örök, szent apostola. Óhozzá hasonlítja a bujdosó respublicát (Respublica. U. o. XXXIV. 273. l.). Sőt politikai vonzalmát lírája kifejező erejével egyesíti, hogy művészlélekkel s érző szívvel tudjon írni arról a fejedelemről, aki:

Hazánk szentje, szabadság vezére,
Sötét éjben fényes csillagunk!
(Rákóczi. U. o. 231. l.)

Ezt a hőst hívja az aktuális szabadságharchoz:

Vedd a zászlót, vedd szellemkededbe
S vidd előttünk, mint hajdan vivéd,
S másvilági hangon lelkesítve

Erősítsd meg seregünk szívét.
(U. o. 232. l.)

Példájával buzdítja küzdelemre a honvédsereget:

Egy ezredév néz ránk ítélő szemmel
Attilától egész Rákócziig.
(Élet vagy halál, U. o. 297. l.)¹⁶

S mivel neki a fejedelem láthatatlan jelenléte nem elég, láthatóvá akarja tenni:

S ha majd eljön győzedelmünk napja,
A szabadság dicső ünnepe,
Igy kiált fel millióknak ajka:
Aki kezdte, az végezte be!
(U. o. 232. l.)

Mások Kossuth személyével azonosítják a nagy fejedelmet, Rákóczit. Ez az azonosítás ebben az időben szinte önkéntelenül adódott. Jókai: „Az utolsó fejedelem“ című beszélyében (Életképek, 1848) és Szász Károly egyik versében (Ábránd a Rákóczi-induló felett) ezt a gondolatot örökítette meg. Ugyanez az összehasonlítás van meg Petőfi költő-ellenfelének: a Hador néven ismert Jámbor Pálnak Kossuthot dicsőítő énekében:

Szónok, kitől a zsarnok vére fagy,
Rákóczi égből kitört lelke vagy.
(Márki S.: Összehasonlítás Kossuth és Rákóczi között. 8. l.)¹⁷

Kossuth Ferenc is érdekes összehasonlítást tesz a két szabadsághős közt. Felemlíti a különbségeket, de az egyezéseket is. „Mindkettőt megalkuvás követ, mindkettő után megnyílt az alkotmányos küzdelem útja... A haldokló szabadság fel-

¹⁶ Ugyanezt teszi Arany J. is a „Van-e olyan...“ kezdetű versében.

¹⁷ Szaboleska Mihály Rákóczi koporsójánál c. versében így ír 1907-ben:

Újra kezdett dicső küzdelmünkben,
A te lelked lángolt a szívünkben,
Nagy fényednél tisztán rád ösmertünk,
Csakhogy akkor Kossuthnak nevezünk.
(R. album, 6. l.)

támadott és nemzedékről nemzedékre száll a kötelesség, kivívni azt, amiért az ősök meghaltak, kivívni azt, amiért Rákóczi és Kossuth szenvedtek!“ („Rákóczi szabadságharca“ borítéklapján. Bp. 1907). Még érdekesebb egyezés az, hogy egy német életrajz (Arthur Freh) úgy aposztrofálja Kossuthot, mint egy új Rákóczit. (Pesti Hirlap. 1935. júl.).

Rákóczi sorsa Arany Jánost is foglalkoztatta. Azonban Arany nyugodtabb természete folytán elvetette magától a lírai hevülést, rátalál az epikus motívumra a kuruc világ eseményeiben és balladát ír Rákóczinéről. Ez a ballada a hitvesi szerelmen győzedelmeskedő önzetlen hazaszeretet dicső éneke. Érdekesebb, izgalmasabb „A rodostói temető“ című verse.¹⁸ Ebben nem vonja ki magát a kor analogizáló hatása alól. Nagyszerű vízió keretében látja meg a kuruc világ és a jelenkor eszméi és törekvései közötti szoros összefüggést. Csaba vezér húnjai módjára térnek vissza Rákóczi dicső katonái. A költemény verstanilag is művészi; versformáját a hangulat szerint változtatja. A halottak felébredése, Rákóczi beszéde tizenkettesekben, síri énekük nyolcasokban van írva. Szép rész a Kölcsey (Fejedelmünk hajh, vezérünk hajh) és Petőfi (A majtényi síkon) nyomán leírt szellemutazás:

...mint véstől üzöbe vett felleg,
Gyorsan úsz az égen e kicsinyded tábor;
Szellemtestüket, mint lobogó lángnyelvet
El-elkapja mintegy a szél s viszi távol,
Majd halomra sepri, majd elmossa őket,
Valamint a félénk, bujdosó felhőket.
(M. R. XLI. 68. l.)

Ugyancsak Petőfi (Szent sír) hatása alatt írta Bernát Gyula: „Rákóczi Rodostóban“ című költeményét (50—60-as évek), itt is a felhők és elemek játékába merül el a bújdosó fejedelem és azok kapcsán jut eszébe elhagyott hazája.

Érdekes és jellemző e kor lüktető tempójára, hogy Rákóczi küzdelmeinek eposzi feldolgozása elmarad, csak úgy mint a kuruc korban, bár ez a gondolat Arany Jánost is foglalkoztatta. „Csák és Rákóczi, sőt Dózsa is megfordult az én fejemben (t. i. mint eposzi anyag); de ott a nagy bökkenő, a cenzor orra... E feladatot a ma élők közül csak *te* bírnád meg; én csupán figyelmeztetésül említem.“ (Hátrahagyott iratai. III. 61. l.) — írja Petőfihez Arany. Azonban a na-

¹⁸ Evvel a költeményével hatott Arany Szász Károly egyik versére (Abránd a Rákóczi induló felett.) A kuruc hősök itt is ki kelnek sírjukból, hogy győzelemre segítsék a honvéd sereget.

gyobb terjedelmű és több előtanulmányt kívánó munkák írására nem volt idő.

Rákóczi tárgyú drámánk is csak egy van ebből az időből: Szigligeti Ede „Második Rákóczi Ferenc fogsága.“ Sajnos, ez a munka lélektanilag teljesen elhibázott. Mindjárt a darab elején az író tettetőnek, ámitónak festi Rákóczit, aki még édesanyja búcsuperceit is megkeseríti látszólagos közönyével. Később is (III. felv. 3. jel.) felesége szoknyája mögé bújik, hogy így kerülje el a bécsi udvar kémkedését. Ez a gyáva lélek hirtelen átalakul elfogatása után. Félelemnélküli hőssé válik; még a halált is megveti. „Én síromba bátran lépek“ — vágja bírái szemébe. (IV. felv. 3. jel.). Szerencsés megszabadulása után gyökeresen megváltozik, kicserélődik. A habozó, latolgató ember minden jellemfejlődés nélkül deklamáló büszke szabadságvezér lesz. „Nem dicsvágy sugja nekem, hogy a hatalmat magamhoz ragadjam — magyarázza a lengyel követnek. Ki csak azért tördel koronát, mert más helyen van s hogy fejéhez újra öntesse, irigy tolvaj az s mindazoknak gyilkosa, kik az ily harcban elhullanak. Én a magyar szabadságért rántottam kardot, vissza kell küzdenem, vagy vitézül halmom.“ (V. felv. 4. jel.). Szigligeti korának színházba járó közönsége az ilyen poétikus részek miatt kedvelte, élvezte a darabot és nem vette észre azt a nagy dramatikai hibát, hogy a cselekvésben csak időbeli haladás van, minden jellembeli emelkedés nélkül. A negyvennyolcas magyar gyönyörködött a sok „haza-puffogtatásban.“ Ezt bizonyítja az Életképek 1848.-i évfolyamában megjelent dicsőhimnusz erről a színműről: „Nem légből vett ideál, nem kicsikart fantomok — hanem a nép lelkéből támadó igazság van a költészet élő alakjával felruházva. Ezért midőn a távolban lelkesítő Rákóczi-induló megszólal, a tömeg felordít, mintha mind-egyik szívének legérzékenyebb húrjain volna találva, egy kitartó névtelen kiáltás emeli a levegőt, minden arc ragyog, s minden szem sír, minden kéz tapsol, vagy oldalához kap és fegyverét keresi.“ (II. 633—634. l.).

Rákócziról a negyvennyolcas idők két nagy politikusa, Kossuth és Széchenyi szintén mondott véleményt, mindegyik politikai pártállásának megfelelően. Kossuth a rendkívüli embert látja benne. „A roppant áldozatok, melyet elveiért hozott, emelik a nem alkudozó száműzött emlékét oly magasra, hogy az ily parányi ember, mint magam, szédeleg, ha hozzá feltekint.“ (1883. máj. 25. Levél Komárom megye alispánjának.) Széchenyi a lázadóra támad. „A megcsontosult konzervatívek, kik a világ kerekeit megakasztani hiszik és semmiben nem tudnak és nem akarnak mozdulni, éppen

olyan bűnösei korunknak, mint azon kuruc-féle selenisták, kik a francia forradalom hőseit, vagy tán *Rákóczit* látszanak venni követésre méltó ideálul s többet lakván a holdban mint e földön, csak holdkóros eredményeket bírnak hozni e hazára.“ (Politikai programtörvények. 1847. M. R. XVII. 133. l.). Kossuth 1848 után írja Rákóczi dicséretét, Széchenyi még 47-ben jószolgatja a bekövetkezendő háborút és előrelátja Rákóczi szellemi vezérségét. Széchenyi a legerősebb nemzeti felbuzdulás idején írta e sorokat és nyomtatásban is kiadta, míg Kossuth csak levélben küldte el.

A világsi fegyverletétellel a szabadság ügye elbukott-nak tűnt fel. Az irodalom azonban nem felejtette el azokat, akik a szabadságért a távol- és a közelmúltban harcoltak. Rákóczi alakja tovább élt a képzeletben az újabb hősök mellett. Bár most már meg kellett osztania helyét másokkal, mégis e kor Rákóczi-irodalma termékenyebb, mint a szatmári béke utáni időszak. Hatása most nagyobb, mint 1711 után; valószínűleg azért, mert az írók munkái nyomtatásban is megjelentek, míg a kuruc időkben a művek legnagyobb része csak kéziratban terjedt, tehát könnyen elveszhetett, elpusztulhatott. Az erőteljesebb kifejlődést nyilvánvalóan elősegítette Mikes leveleinek második kiadása is. (I—II. kötet. Pest. 1861. Kiadó Toldy F.) Ez a munka szinte a Rákóczi-irodalom fokmérője. Újabb kiadását rendszerint egy-egy erőteljesebb irodalmi felbuzdulás előzi meg, mely, nemzeti jellegénél fogva, nem mellőzheti a legendás kuruc-kor témáit. Nem véletlen, hogy éppen 1861-ben kerül ismét sajtó alá a leveleskönyv. Ez az időpont az, amikor a nemzeti szellem új erőre kap és a fejedelem kultusza emelkedik. Ekkor gyűjti Thaly az elfeledett kuruc énekeket, amelyekkel majdan elősegíti a Rákóczi-kép kialakulását. Holnapy Ákos is „Rákóczi fénykora“ címmel kétkötetes regényt ad ki 1866-ban. Aki csak hallomásból ismeri, az nagy fontosságot tulajdonítana ennek a könyvnek. A címe sokat ígér, de a Rákóczi-név csak mint korjelölő szó fordul elő, a történet pedig egy mindennapi szerelmi bonyodalom. Ez a munka érdekesen illusztrálja a vezérlő fejedelem hatását. Ha nem kedvelte volna az olvasóközönség a kuruc idők romantikáját, ez a történet is nyilvánvalóan más „fénykorba“ került volna.

A szabadságharc után kiadott költeményekben többször előfordul Rákóczi. Valószínű, hogy a versek még a 48-as idők forrongó hangulatában készültek. Néha a Rákóczi-nóta és induló kapcsán emlékeznek meg a fejedelemről. A sírva-keseregve szóló nóta az 1848—49-i szabadságharc idején újra feltámadt, magával ragadta hallgatóit (Szász K.: Ábránd.);

a székelyek harci dala lett (Gy. S.: A székelyek), de a magyar honvédekbe is erőt öntött:

Midőn a honra fényes nap jöve,
A nemzeten egy dallam átrezeg,
Buzdító mint Rákóczi szelleme;
A dallam hangja csodákat teremte:
Élesb lett a kard, hősebb a levente!
(Balogh Z. Rákóczi búcsúja. 1856. M. Ktár. 53. l.)

Legtöbbször Rákócziról magáról mint cselekvő személyről szólnak a költeményekben. Gyulai Pál Krisztushoz hasonlítja, úgy mint egy régi kuruc ének (Győzhetetlen...) szerzője. Lehet, hogy eredeti elgondolása ez, mivel ekkor a XVIII. század költői termését csak kéziratban ismerték. Nála azonban a hasonlat kerekesebb; a kuruc dalban csak „Feszítsd meg“-et kiáltanak, itt már meg is történt a tragédia.

Ki megváltásunkra Krisztusként eljöttél
S oh türelmes Isten!... itt megfeszítettél.
(Hangok a multból. 266. l.)

Tompa Mihály „A fogoly“ (1858.) és „Zrinyi Ilona keserve“ című verseiben foglalkozik Rákóczival. Az előbbiben névemlítés nélkül szól a fejedelemről. Másik versében „Zrinyi Ilona keservében“ a gyermek Rákóczi bécsi sorsát mondja el, anélkül azonban, hogy szokott művészetét csillogtatni tudná. Mindkét költeményén valami bágyadtság ömlik el és éppen ezért csak Rákóczi egyéniségének általános hatása szempontjából van némi értékük. — Legérdekesebbek természetesen azok a darabok, melyekben a fejedelem a magyarság szellemvezére (Szász K.: Ábránd.). E versek írói, úgy érzik, mintha Rákóczi kikelt volna sírjából, hogy véres zászlóval járjon népe előtt (Szász K.) és felserkentse tespedéséből:

... vádlóképed
Gyujtá márciusban lángra ezt a népet;
Hiszen ős szablyádat szorítá markába
S zászlódat tűzé föl Budavár ormára.
(Gyulai P. id. m. 269. l.)

Balogh Zoltán szerint Rákóczinak ez az örök vezérsége még 1711-re nyúlik vissza, amikor is:

... a magyar esküt tett, nagyot,
Hogy bármikor megy a hareok tűzébe,

Csak Rákóczi lesz örökké vezére!
(Vende. 53. l.)

Ugyancsak Balogh Zoltán volt az, ki hosszabb éneket akart írni a fejedelemről. Nagy lelkesedéssel dolgozott egy hűszénekes elbeszélő költeményen, melyben II. Rákóczi Ferenc címmel a nemzet szabadságharcának apotheozisát akarta megénekelni. (Kéky: Magyar elbeszélő költészet. I. T. 1912. 303. l.) Ebből azonban csak töredékek készültek el. Szász Károly „Losárdi Zsuzsánna“ címen írt egy haténekes, egyenetlen értékű költői elbeszélést, mellyel 1865-ben a Nádasdy-jutalomra eredménytelenül pályázott. (Megj. 1867-ben. Pest.) Rákóczi itt mellékalak. Az érdeklődés a nőpoéta, Losárdi Zsuzsánna felé fordul, akinek hányatott életét színesen, képekben gazdagon meséli el az író. A fejedelem rendszert a költőnővel kapcsolatban szerepel, ő az ideál és a hős. Csak egy jellemzőbb, emberi vonása van, az, amikor nejeire gondolva könnyet töröl ki a szeméből. (U. o. 72. l.) Fia, József hasonlít hozzá, de csak úgy, mint az árnyék az élő emberre:

Dalia oesziáni ködben,
Magas, de foszló árny...
Egy fény: apja nevének fénye;
Egy rém: apja nevének réme;
Egy percig tartó villanás.
Amelyről nem tud mára más.
(U. o. 101. l.)

E kor kedvelt regényíróját, a történeti regény kiváló művelőjét, Jósika Miklóst is élénken foglalkoztatta Rákóczi élete. Már 1852-ben megírta „II. Rákóczi Ferenc“ című négykötetes regényét, de csak 1861-ben adta ki. (Lipcsében.) Főforrása: Fessler Magyar Történetének IX. kötete. E tipikusan romantikus regényében Jósika a kuruckort élénk színekkel rajzolta meg. Rákócziról magáról széles külső és belső jellemzést ad. Lelki alkatát igyekszik megrajzolni, de legtöbbször hazafias szólamú vezérré süllyeszt. Élénk állítja a jezsuiták növendékét, akit tanítóinak szelíd bánásmódja németté faragott át. „A Rákóczi-vér nem találván erélyt felfokozó ellenszegülésre, lassanként lecsillapult s a lelki lendület nemes szikrája, mindenkori kedvezés mézes mérge alatt hamuréteg alá kerítettett.“ (O. Ktár. I. k. 70. l.) Majd a szerelmesétől elszakított, de a házasságában boldoggá tett férfit mutatja be, kinek szívében nem aludt el a hazaszeretet kicsinyke lángja, de félti és titkolja ezt, mert ennek az érzés-

nek egyedüli jutalma az üldöztetés. (II. 76. l.) Az ilyen férfi még nem szabadsághős, azért ellenségei nem is tőle, hanem családi hagyományaitól félnek. „Bármilyen biztosságot ígérjen szelíd, békére hajló s vallásos jelleme, a tulajdonképeni veszély *nevében* s a névhez csatlakozó visszaemlékezésben rejlik.“ (II. 125. l.) Mivel a körülmények, az események láncolata vezérré teszik meg, elfogadja azt, legyen bár fogóság a bére. Mint vezérlő fejedelem, hős, de békére hajló. (IV. 231. l.; Ónodon kisebbségben marad béketerveivel.) Szorgalmas és kisigényű, Attila módjára egyszerűen étkezik. „Népes volt asztala, de maga vizet ivott és ebéd végén csak egy kis billikom keringett, éltetvén a hazát.“ (III. 152. l.) Jósika valószínűleg ismerte a nagy hún király életrajzát és Priscos rhetor híres ebédleírását; innen kerülhetett a regénybe ez a motívum, mely a Rákóczi-életrajzokban nem fordul elő, még Jósika Miklós után sem. Szól Rákóczi „önállásáról“ is. Más írókkal ellentétben erőskezű vezérnek tartja, aki meghallgatja a mások tanácsát, de inkább a maga elgondolása szerint cselekszik. „Mindenkor, mikor a kiindulási pont erkölcsi alapból ment ki, azaz Rákóczinak tehetségében állt saját elvei szerint cselekedni, jelleme soha nem ingadozott, soha magát meg nem cáfolta. Nála a becsületesség ösztönszerű volt, az első lépés pedig a legnehezebb körülmények közt engesztelés és szelídség. Csak mikor ez nem használt, vagy gyöngédtelenül s néha vadsággal visszaodáztatott, lépett fel Rákóczi erélylyel.“ (II. 174. l.) Jósika Rákóczi rajzát a zatmári békéig adja és száműzetése éveiről csak két fejezetben számol be, ami Fessler könyvére vezethető vissza. Ez utóbbi ugyanis a szabadsághóst körülbelül kétszáz lapon dicsőíti, de a bujdosónak csak húsz sort szentel.

P. Szathmáry Károly „A bujdosók“ című kétkötetes regényében (1862.) az 1711—1735 közti időt dolgozza fel. Az ő Rákóczija a kortársak közül messze kiemelkedő fenséges alak. „Nagyobb ő, hogysen eszközül lehessen használni, hogysen valaha magát és nemzetét boldoggá tehesse“ — mondja a török császárral. (II. 97. l.) Rodostói életét, a mindennapok egyformaságát és megrendítő halálát Mikes nyomán beszéli el, csak annyit fűzvéen leírásához, hogy Rákóczi eltávozott szellemét nem örökölte senki. A regényben Rákóczit az író saját szavain kívül a szereplőkkel is jellemezteti. Eltávozásakor ragaszkodnak hozzá (I. 71. l.), de az idő feledést borít a fejedelemre és a szebeni vár magyar politikai foglyai felháborodnak azon a feltevésen, hogy ők a rebellis fiával, Rákóczi Józseffel folytattak volna levelezést. (II. 229—31. l.)

Új fejezethez érünk. Thaly Kálmánhoz, a költőhöz és a

Rákóczi-kori adatok kiadójához. Ahhoz, akinek legnagyobb büszkesége az volt, ha a vezérlő fejedelem íródeákjának nevezték. Egész életét a Rákóczi-kultusz szolgálatába állította. Keresett, kutatót és írt. Kiadta a kétkötetes Adalékokat (1872), különböző tanulmányait a R.-korról és a Rákóczi-tárt (1866—68); ez utóbbiban a politikai és történelmi érdekű egykorú munkákat gyűjtötte össze. Folytonos forrástanulmányai közben annyira sajátjává vált a régies modor, hogy még szignált műveiben sem tudott szabadulni attól. Már első verseiben találni valami ódon színezetet, ami a kuruc balladák sajátja. Idők folyamán ez a hang mind tisztább lesz, úgyhogy későbbi darabjai már egészen hozzáidomulnak a XVIII. századi énekköltészethez. 1872 előtt írt verseinél egész fejlődési sort lehet felállítani az alkalmi költeményektől a költői értékű, mély érzelmű versekig. Ha meglát egy várromot, vagy hall egy városnevet, balladás menetű költeményt szerez róla, melybe beleszővi a fejedelem nevét is.

Nyoma sincs már a torony fokának
 Hol zászlóid büszkén lobogának,
 Ó Rákóczi! — szabadság vezére —
 Repkény kúszik omladó kövére.
 (A görgényi rózsa. Kurucvilág. 96. l.)

Más alkalommal harci dalokat vagy bujdosó énekeket ír. Ezekben a költeményekben Rákóczit minden mélyebb meghatódás nélkül jellemzi. (Pl. Bujdosó kuruc dala.)

Fejlődésének további fokán siraloméneket, halotti búcsúztatót költ. Erős Mikes-reminiscenciákkal mondja el Rákóczi keservét „Bercsényi halálán“, vagy a „Bujdosók siralmának“ ad kifejezést a fejedelem halálakor. Az előbbi verse tartalmilag egyike legjobban sikerült kuruc balladáinak. Benne egy általános emberi érzést, a baráti szeretetet dicsóíti népdalszerű modorban:

Nevem a neveddel
 Együvé forradott,
 El nem választhatják
 Nagy hosszú századok;
 Eggyé lettünk,
 Egy minden tettünk,
 Együtt ítél a nagy ég felettünk.
 (U. o. 146. l.)

Átmenetet képvisel az általános érdekű és személyes vonatkozású versei közt az olyan költemény, melyben nem a feje-

delemmel, hanem a róla elnevezett Rákóczi-nótával foglalkozik,

„Mely szent leve — érte — minálunk.“
(Radnóth. U. o. 168. l.)

Az 1872. esztendő Thaly Kálmán költői fejlődésében fordulópontot jelent. (1872 előtt tizenhat kuruc verse jelent meg saját neve alatt, azután csak öt.) Ebben az évben került nyilvánosságra kétkötetes kuruc antológiája: „Adalékok a Rákóczi- és Thököly-kor irodalomtörténetéhez“ címmel. Különböző kéziratok könyvekből vagy levéltárakból gyűjtötte össze az anyagot. Bár közlési módszere nem pontos, mégis nagy hatással volt az irodalomra. (Endrődi: Kuruc dalok.) Az irodalomtörténészek is elfogadták verseit anélkül, hogy összehasonlították volna a kéziratok lejegyzésekkel. Csak halála után (1913-ban) vonta kétségbe Tolnai és Riedl néhány kiváló ballada hitelességét, mivel az eredeti kéziratot nem lelték fel a Thaly által megjelölt helyen. Nyelvi és formai érvek segítségével bíralták a költeményeket. Egyezéseket állapítottak meg új vagy régebbi énekekkel, sőt magának Thalynak némely versével is. Ennek a kutatásnak eredményeként a fejedelemmel kapcsolatos költemények közül „Észtergom megvétele“, a „Bujdosó Rákóczit“ és az „Újváriak dícséretét“ Thaly saját versei közé sorolták. — Miért járt el Thaly gyűjtőhöz nem méltó módon — kérdezhetjük. Semmiesetre sem anyagi érdekből, mint Macpherson, Osszián „kiadója.“ Eljárása inkább túlzott Rákóczi-kultuszával magyarázható. Szívesen szól a szabadságért küzdő harcosokról, kik szívük egész melegével veszik körül vezérüket. Önmagát a rég elhalt kurucok utódjának tekinti s mint ilyen igyekszik mentől szebben megrajzolni a körülrajongott fejedelem alakját.

Engem Rákóczi, hiveddé
— Bár mindenek hagyjanak el, —
Az Úr régi kurucoknak
Hamvaiból támaszta fel.
(1869.)

— mondja a Kurucvilág jelmondataként.

Mint kuruc ivadék, kötelességének is tarthatta a kevésbbé jól sikerült dalok átdolgozását, kicsinosítását és a csonkán maradt versek kiegészítését. Mivel azonban Rákóczival kapcsolatban aránylag kevés költeményt talált és költött, (l. az előbb említett három balladát) gyűjteményébe olyanokat is felvett, melyek nem vonatkoznak a kuruc időkre, vagy a

vezérlő fejedeleme. Ilyen a „Metrum cuiusdam Peregrini“ (1695) című és a „Sok búkat árasztott“ (1726) kezdetű költemény. Más verseinél évszámi elírások vannak. Ezek közé tartozik „Rákóczi Ferenc búcsúdala.“ Szerb Antal szerint kitűnően sikerült modern költemény, melyet egy pillanatig sem lehet XVIII. századnak tartani. (Rákóczi emlékkönyv. II. 305. l.) Egy másikat, a „Ne higgy magyar a németnek“ kezdetű epigrammai rövidségű és csattanójú kis nyolcsoros versceskét Thaly szájhagyomány után közölte és azt a sejtését fejezte ki ezzel kapcsolatban, mintha e dal szerzője maga Rákóczi lenne. (Ad. II. 116. l.) Viszont épp itt a rövid és erőteljes forma az, ami ennek a feltevésnek ellenmond. Ugyanebbe a csoportba tartozik még a „Vak Bottyánról“ való ének is, melyet erős németellenes tendenciája miatt tart kétes költeménynek Szerb Antal. (Id. m. 297. l.)¹⁹

Thaly 1872 után írt, saját neve alatt kiadott versei között a régiebb, egyszerűbb formát követi. A harmadik hangulatos kezdő képeivel beillene az Adalékok közé:

Hajnal hasadása, gyöngyharmatozása,

¹⁹ A kuruc balladák hitelessége kérdésével kapcsolatos irodalmi vitában többen vettek részt. *Tolnai Vilmos* e tárgyra vonatkozó első nagyobb dolgozata 1913-ban jelent meg, de már 1911-ben felhívta a figyelmet Thaly kritika nélküli szöveggözlésére; megállapította, hogy a *Szöke Ambrus* cím alatt ismert kuruckori székely dal későbbi koholmány. 1913-ban ugyanezt mondja el a *Bujdosó Rákócziról és Esztergom megvételéről*. Ugyanebben az évben jelent meg *Riedl Frigyes* tanulmánya is. Riedl tíz költeményt talál, melyeket olyan személy munkáinak tart, aki olvasta Aranyt és Petőfit. *Király György* 1915-ben összegezi a Budapesti Szemlében az addigi érveket és eredményeket. Ő mondta ki először, hogy Thaly ezeket a költeményeket hamisította. Riedl és Tolnai ezt a megbélyegző szót még nem használták. *László Zsigmond* 1917-ben új módszer, a Sievers-féle nyelvmelódia elmélet alapján bírálja a kétes kuruc balladákat.

A vád mellett a védelem is szóhoz jutott, bár jóval kevesebb eredménnyel. *Harsányi István, Gulyás József és Simonfi János*, sárospataki tanárok 1913–17 között védelmükbe veszik Thaly Kálmánt; sok tekintetben értékes nyelvészeti anyagot gyűjtenek össze, de céfolatuk nem sikeres, mert ők sem találták meg a kérdéses költemények kézíratait. *Kacziány Géza* Riedl bírálatát az elhunyt Thaly elleni hadjáratnak tartja (1914). *Márki Sándor* Thaly egyenes jellemére és nagy egyéniségére hivatkozik, érzelmi érvekkel cáfol és nem tényekkel. (1918.)

Rigó rikkantása, vadgalamb bűgása
(38. l.)

Ébreszti fel Rákóczi hajdúit. Legszebb a „Rodostón“ című, 1888-ban írt költeménye. Megvan benne mindaz a lírai szépség, amit a kuruc dalokból és az a balladai szomorúság, amit a XIX. század költőitől tanult. Már a vers kezdetén visszautkröződik ez a kettősség:

Fényes kék a tenger síkja
Bús zöld a ciprusliget;
...Pusztá kert a tengerparton
Parlag földek, bús avar;
Árván áll a márványcsorgó,
Úgy hívják még, hogy *madzsar*.
(161. l.)

Rákóczi bukását korának törpeségében keresi. Evvel állítja szembe a XIX. század magyarját, kit a fejedelem példája lelkesít szabadságküzdelmében. Igaz, mély érzelem hatja itt át Thalyt. Nem alkalmi dalt írt, hanem szívből jövő, szívhez szóló költeményt:

Elborult a táj; leszállt az
Alkony; ott térdeltem én,
S a langy szellőben Rákóczink
Ihlett lelkét érzém.
(166. l.)

Thaly munkálkodásával egyidőben írta össze Káldy Gyula a kuruc dallamokat; ezeknek többszöri kiadásával (1892, 1893, 1895) és egy színpadi játékkal (1896) a zenei propagandát szolgálta. Thaly csak az írott szó erejével hat Adalékaiban, Káldy a zenekedvelők lelkét ragadja meg a fülbe-mászó dallamokkal, olyanokkal, amelyeket rövid időn belül tárogatón, vagy más hangszeren az ország minden részében játszanak.

Thaly és Káldy közös hatására vezethetők vissza Endrődi Kuruc dalai; itt a XVIII. század énekköltészetének bája egyesül a XIX. század hangulati elemeivel. „Lépten-nyomon régi népénekek motívumaira találunk bennük, hisz maga a költő is felhívja erre a figyelmünket, de a régi gondolat és érzés egy hazaszeretettől lángoló szív kohójában fölolvadva a jelen dalává lesz, s a múlt talaján gyökerező szebb és nemzetibb jövő biztató reményét nyújtja“ — mondja róluk Dombi. (Id. m. 38. l.) Egyszer népdali elemet vegyít dalába:

Bánat a nappalom
Éjjelem is bánat,
Eleped a lelkem,
Eleped utánad,
(Rodostó, 137. l.)

Máskor Arany hatására ír egy hangulatos költeményt „Rákóczinéről“. Ez gyűjteményének egyik érdekes darabja; tartalma egy az Aranyéval, de feldolgozása költőibb. Szereti alkalmazni benne a végsattanót és az ellentétet:

Galamb a te szíved édes
S szomorú a bécsi fogság —
Megöllelek, Megsíratlak,
Isten hozott! — Isten hozzád!
(85. l.)

A fejedelem érkezését a balladás menetű „Rákóczi a határon“ című énekben festi:

Az Isten nevében
Itt vagyok én népem
A honi határon. —
Rézdobok, trombiták
Riadozzatok át.
Nagy Magyarországon.
(58. l.)

Könnyed lejtésű a költemény, gyöngéje csak az, ami általában a szabadságról szóló versek nagy részének, hogy túlságosan színpadias módon képzelet el a cselekvény lefolyását. Átstilizálja a híres Rákóczi-nótát is, e versformára írván „Rákóczi marsát“. Bujdosó dalaiban néha a fejedelmet szólaltatja meg (Rákóczi kesergője. 110. l.), legtöbbször azonban a maga nevében énekel. Újabb gondolatot két költeményében találunk. Az egyiknek a címe: „Kopogtatnak“; sejtelmes modorban írja le a száműzöttek elfelejtésének a tényét. A fekete éjszakában a jászsági rónaságon bujdosó lelkek kopogtatnak, de Magyarország beteg:

Sebzett szíve nagyot dobban,
De azután újra hallgat...
Rákócziék síró lelke
Kopogtathat, — kopogtathat!
(139. l.)

A másik vers „A bujdosó Rákócziról“ szól, akit hívei vissza-

várnak. Hazavárják és őrzik a régi nyomokat, hogy köny-
nyebben találja meg az utat Magyarország felé:

Amerre bujdokol	Őrizze meg épen
Erdőn, hegyen át,	A sűrű vadon,
Ne mossa le zápor	Maradjon sugaras
A lába nyomát,	Mindig az a nyom
Avarba ne rejtse	Minden kis porszeme
Levéltakaró,	Sértetlen álljon, —
Szél el ne söpörje,	Hogy jóságos Urunk
Ne fődje be hó,	Visszataláljon!
	(134. l.)

Endrődi Sándor Kuruc dalaiban a vezérlő, majd bujdosó feje-
delemről minden különösebb mellékgondolat nélkül ír verse-
ket. Más költők viszont összehasonlítást tesznek Rákóczi kora
és a dicstelennek tartott jelen között. Szembeállítják a fásult,
gyáva és korcs utódokat a régi kor harcos és bátor daliáival:

Más nemzedék volt, mit hajdanában
Csatára vittek a Rákócziak,
(Rákóczi harangja. M. K. 462—3. sz. 124. l.)

— írja Benedek János. Sajnálják, hogy idegen földben nyug-
szik a nagy szabadsághős, de megérdemelt büntetésnek tart-
ják azt századuk gyávaságáért:

Az a nép, mely visszakérni retteg,
Nem méltó, hogy az övé maradj.
(Dalmady Gy.: Rákóczi hamvai. U. o. 104. l.)

Ugyanez a gondolat van meg Radó Antal „Rákóczi sírja“
című versében.

Míg a költők távöltartani igyekezzenek az idegen föld-
ben nyugvó szabadsághóst a méltatlanná vált utódoktól, a
színdarabok írói hazajáró szellemnek mutatják be Rákóczit,
aki addig akar kísértetni, míg nem látja a szabadság győzel-
mét. (Szász K.: Ezer év története.) Egy lojális alattvaló
szerint azonban „kijön sírjából, hogy ébrentartsa a meg-
hasonlás harcos elemeit.“ (Ökröss Bálint: Czinka, Panna.
13. l.) A kuruckort tárgyaló regényekben és regényes
életrajzokban a fejedelem rendszerint csak mellékalak. E
munkák írói rövid életrajzot illesztenek a mese keretébe,
(Werner Gy.: Forgách Simon. IV. kötet), vagy Rá-
kóczi személyét buzdításra használják. (Jókai Mór regé-
nyei.) Elképzelik a Messiást-váró magyarok hangulatát a
XVIII. század elején. „Minden szem szeretettel, áhítattal

fordult Bécs felé. Mint a Muzulmán Mekka felé — írja Mikszáth. — Onnan jöttek a felhők, ez egyszer onnan várták a villámot is.“ (Fekete város. I. 104.) Megelevenítik a poéta Rákóczit, aki verset ír a Bécsben fogolyként élő feleségéhez (a Repülj fecském ablakára kezdetű vers ez). (Jókai: Szeretve mind a vérpadig. Nemz. kiad. 1912. I. 215. l.) Dicsérik a fiát szerető apát is, aki gyermeke javáért le tud mondani a közös rodostói életről. (Jókai: Rákóczi fia. O. Ktár. III. 163—167. l.)

Rákóczi a XX. század irodalmában.

1906 új dátum a Rákóczi-irodalomban. Ebben az évben hozták haza nagy pompával a rodostói bujdosók földi maradványait. Az írók természetesen kihasználják ezt az alkalmat. Ihletük főforrása Rákóczi, akit versben és prózában egyaránt dicsőítenek. Aktuális darabokat írnak, melyekben e téma kerül előtérbe, az irodalmi érték másodrendűvé süllyed. „Hihetetlenül sekélyes, gyermekes felfogás tükröződik e literatúrában, amely Rákóczi Ferenc komplikált lényét, sokrétű lelkét, gazdag belsőségét, egyetlenegy banális eszmével szürkíti, szegényíti a vitézség eszméjévé“, — írja erről az alkalmi poézisről Hevesi Sándor. (Ország-Világ. 1906. 675. l.)²⁰

A figyelmet érdemlő, irodalmi értékű versekben az írók történetet mondanak el a kuruc időkből, koronázatlan királynak nevezvén a fejedelmet (Oláh Gábor: II. Rákóczi Ferenc M. Ktár. 119. l.), megéneklük Rákóczi környezetét (Szepessy László), vagy magát a vezért szerepeltetik, kinek hangja olyan:

Mint imára, hogyha hív

A templom harangja,

Csupa virág, csupa szív.

(Lampérth: A brezáni várban. Id. m. 5. l.)

Egyszer úgy állítják elénk a fejedelmet, mint a nemzet Messiását, akire átkot kiált a kores utód (Szalay Károly: Rákóczihoz), máskor Rákóczi haláláról, temetéséről és sírjáról szólnak, vagy megidézik a rodostói árnyakat, a nagy kárhózzal. (Harsányi K.: A rodostói árnyak. M. Ktár. 105. l.) Sírjának márvány táblájáról azt írják, hogy az a magyarság

Jéghideg, kökemény szívéből van vágva.

(Szávay Gyula: Vitézi ének ... M. Ktár. 85. l.)

Megrajzolják Rákóczi diadalmas hazatérését is;

²⁰ Az olvasóközönség jóízlését és a kuruc korszak iránti nagyfokú érdeklődését mutatja, hogy 1905—06-ban Mikes Leveleinek három különböző kiadása jelent meg.

A barázdákon megáll az eke,
Műhelyekben a gépek kereke,
Az iskolákban kiürül a pad,
De sokasul a lángoló csapat...
Minden ember egy élő indulat
És földet rezget minden mozdulat.
(Szávay: u. o. 86. l.)

A hazatért fejedelmet szintén dicsőítik. E versek hangja változatos. Túlnyomó részükben az öröm jut kifejezésre:

Hazajöttél végre, valahára,
Szabadságunk bolygó fénysugára.
(Szabolicska M.: R. koporsójánál. 6. l.)

Szávay Gyula újszerű hasonlattal ad más fordulatot hosszadalmas „Vitézi énekének.” Magyarország úgy áll Rákóczi előtt

Ahogy fehér és rózsaszín virággal
Áll megrakodva tavasszal a fa.
(M. Ktár. 82. l.)

Dicsérik a királyt is, aki megengedte a bujdosók hamvainak a hazaszállítását:

Ilyen böles szót magyar király
Nem mondott ki sok száz éve.
(Bodnár:Rákóczi, U. o. 126. l.)

A költemények kisebb részében a kételkedés hangja szóval meg. Íróik nem vesznek részt az általános örömmámorban, hanem bírálják az ünnepséget, vágy kétségbevonják, vajjon igazán hazahozták-e Rákóczit. Bodnár István másképp képzelte el a fejedelem hazahozatalát:

Váll adta vón vállnak, kéz adta vón kézbe
Falvak át városnak... Fel egész Kassáig.
(Rákóczi temetésére. U. o. 52. l.)

Nem temette volna érckoporsóba, hanem szétszórta volna hamvait, hogy minden kis atomból nemes lélek váljék. Ábrányi Emil a fényes, de léleknélküli gyászmenetet rója fel a nemzetnek. Szerinte Rákóczi jobb szeretett volna egy egyszerű temetést, mert neki szív kell és nem koporsó. Úgy érzi,

hogy addig a fejedelem csak testileg van itthon, míg az alkotmány székesegyházán Judás-haszonért mernek rést ütni. (Szabadság. U. o. 28. l.) Bagdy István szatirikus hangon mondja el Rákóczi temetését. Nagy pompával hozták haza a fejedelmet, avval a pénzzel, amit régen sajnáltak tőle²¹ és a temetés után megint egyedül hagyják azokkal a rongyos parasztokkal, akik megőrizték emlékét évszázadokon keresztül. A „Rákóczi szava“ című költemény ugyancsak tartalma miatt érdekes. Írója, Ábrányi Emil, a hazahozott fejedelmet beszélgeti, aki idegennek érzi magát a „marakodó koldusok és rabszolgák“ földjén. Hazahozták, de csak halóporát, lelkét kinn felejtették a rodostói határokon s az addig nem is tér vissza,

Míg éhes magyarok
Százezrekként mennek
Idegen világba.
(U. o. 112. l.)

Ez a kritizáló hang, e versek sajátos hangja, íróik erősebb egyéniségével magyarázható.

A drámaírók, amikor résztvesznek a nagy nemzeti ünnepségekben, Rákóczit mint kora világitó szövétnekét akarják elélni állítani. Operát írnak róla; legnevezetesebb ezek között a félszemű zongoravirtuóz trilógiája: II. Rákóczi Ferenc, Nemo Rodostó. Zichy Géza bemutatja ezekben a darabokban az anyját szerető ifjút és az örök szabadsághóst, aki előtt:

Megcsuklik térdben a magyar
Ha szemeibe néz.
(Nemo. 21. l.)

A fejedelemben a hazája javát néző vezért látja, aki nem törődik a lengyel koronával, csak a magyar szabadság üdvével. (Nemo. 51. l.) Megjelenteti előttünk azt a Rákóczit, aki nem fél a balsorsától, aki még a töröknek adott szavát is megtartja, bárha tengődés lesz az élete. (Rodostó. 42—44. l.) Általában a trilógia nem hoz új szint a már ismert Rákóczi-képbe. Némi eredetiség csak ott mutatkozik, ahol Rákóczi és Sieniawska kapcsolatát magyarázza:

²¹ Szellő súgja sírva: szívet megdobogtat,
Ezt a pénzt nemzetem mért nem akkor adtad?“
(U. o. 11. l.)

Te vagy lelkemnek tükre nő!
 Éltem boglárján drágakő...
 Hazám nemtője, hű barát,
 Ki mit se kér és mindent ad.
 Dicsőség, hír és győzelem —
 Van-e, mi te nem vagy nekem.
 Te, lelkemnek énje, drága kincs
 Te annyi vagy, hogy neved sincs.
 (II. Rákóczi Ferenc 61. l.)

A színdarabok közül kiemelkedik Bakonyi Károly—Kacsóh Pongrác: „Rákóczi“ daljátéka (1906), amelyben regényes életrajzot kapunk a szabadság-vezérről és a rodostói száműzöttről. Különösen a dallamos zenéje volt az, ami megkedveltette a darabot a közönséggel.

A prózában írt színdarabok közül figyelemreméltó Erdősi Károly: „Rákócziért“ című regényes színműve (1905). Erdősi nem Rákóczit teszi meg a darab főszemélyének; így könnyebben áradozhat róla. Nála a vezérlő fejedelem szelíd, jószívű ember és Magyarországért mindent feláldozó hazafi egy személyben. Természetesen itt is keresztre feszített Messiásnak tartják itthonmaradt hívei. (98—100 l., István pap.) „Rákóczi hivatásáról“ (Eötvös K.), „bujdosásáról“ (Zorkóczy Gy.) és „megdicsőüléséről“ (Eötvös K.) is írnak még darabokat minden nagyobb költői eredetiség nélkül. A kisebb, prózában írt munkák közül kiemelkedik Herczeg Ferenc: „A bujdosók“ című drámai költeménye (1906). A nagybeteg Rákóczi előszobájában várják a rodostói száműzöttek a minden percben bekövetkezhető halált. Ezek mellett a szomorú, fásult emberek mellett szerepeltet Herczeg egy magyar ifjút, a jobb jövő reménységét: „Rákóczi az én apám! Az ő tetszésének kívánok élni vagy halni.“ (42. l.) — mondja ez a fiatalember.

A hazatért Rákócziról melodramákat és szimfónikus műveket is írnak. Gyászhangokat szólaltatnak meg Rákóczi emlékére (Aggházy K.—Kovács Gy.), vagy tágabb értelemben a kuruc időkről szólnak. Megzenésítik Eendrődi verseit (Hubay) és új dalokat komponálnak Rákócziról. Valódi melodramákat is írnak, vagy úgy, hogy egész életén végigkísérik a fejedelmet (Ábrányi—Váradi: Rákóczi Ferenc Rodostón.), vagy „Rákóczi zászlóját“ emlegetik. (Szentgály—Prónay: Rákóczi zászlója.) Rákóczi azonban legtöbbször szabadsághős, bár néha szerepet juttatnak vallásosságának is. Imát mondatnak vele, mely „Száll, mint a galamb a táj felett.“ (Szuhay B.: Istenért és szabadságért. 3. l.)

A prózaírók szintén kiveszik részüket a Rákóczi-név általános ünnepléséből. Albumokat, naptárakat adnak ki a neve alatt, beszédeket tartanak róla (Benedek Elek) és az ifjúsági irodalmat gazdagítják. (Részletes felsorolás a bibliográfiái részben.) Gaál Mózes még Jósika Miklós regényét is átdolgozta az ifjúság részére.

Regényes korrajzot Farkas Emőd készít. Kisebb elbeszéléseket Lampérth Géza ír. Ez utóbbi színesen rajzolja az eseményeket; leírja például a „Repülj fecském“ kezdetű dal keletkezését. „Tollához nyúl (Rákóczi), hogy megírja a feleletet. Százszor is felveszi, megint csak leteszi, nem találja meg a szót, a színt, az igazit, amivel a szíve érzését híven elmondani, lefesteni tudná.“ (Id. m. 180. l.) De mikor meglátja a repülő fecskét, ihletet kap szárnyalásától és megírja örökszép dalát. Figyelemreméltó még Guits Matild elbeszélése. Nála Kőszeghy Zsuzsi Rákócziba szerelmes. Mikor látja, hogy érzelme viszonzatlan marad, elmenekül bánatával Lengyelországba.

Rákóczinak folytonos előtérbe állítása ellenzést is kiváltott. Mikszáth Kálmán politikai szatirát írt: „Ugyan eredj a Rákócziddal.“ címmel. Az elbeszélés hőse, Málnay Ákos, csak addig demokrata és Rákóczi-párti, amíg ezek az elvek személyes kényelmével összeegyeztethetők. Örömmel utazik Borsiba egy Rákóczi emléktábla leleplezésére, de haragosan, illuzióit veszve távozik onnan, mert bőröndje elvész. Ebben a hangulatban minden addigi ideálját megtagadja. „Ugyan eredj a Rákócziddal! Ő sem volt kóser ember.“ (158. l.) — főmed rá egyik ismerősére, mikor az visszatar-tani igyekszik. Másformájú szatira Malonyai Dezső „Rodostóban“ című regénye (1912); nem Rákóczival magával foglalkozik, hanem a fejedelem modern híveivel. Kigúnyolja a túlzott patrióta irányt, amelyik nem elégszik meg a fejedelem hazahozatalával, hanem könyvet ír arról, hogy Rodostóban új hazát kellene alapítani. (135—136. l.)²²

A világháború előtti líra legnagyobb képviselőjét, Ady Endrét, a kuruc korszak csak annyiban érdekelte, amennyiben valami politikumot tudott abba belevinni. Ezért nincs egy olyan költeménye sem, mely csak Rákócziról szólna. Mintegy húsz kuruc verset írt, de ezek közül csak négyben emlékszik meg a fejedelemről. A szegény meggyötört pórság

²² Tisza István egyik cikkében (Szabadgondolkodás) viszont kora hazafiatlanságát nehezményezi: „Ki beszél ma már Rákócziról, szabadságról, nemzeti nagyságról, a nemzetért való önfeláldozásról?“ (M. Figyelő. 1911. 3. l.)

sorsa érdeklő. A népi megmozdulást figyeli; Rákóczi nála nem személy szerint fontos, hanem mint a parasztság úri vezére:

Rákóczi, akárki,
Jöjjön valahára.
(134. l.)

— mondatja Esze Tamás komájával. Ez a politikai elv az oka annak is, hogy nem ragaszkodik a fejedelemhez mint szabadságvezérhez:

Ha Rákóczytoknak
Tiszte már nem vót itt,
Mért nem hoztatok volt
Egy különb Rákóczyt.
(Ünnep a dombon. 442. l.)

A világháborúban a fejedelem neve kevesebbet kerül elő. A lövészárkok hősei szemében szeretteik képe sokkal élesebben rajzolódik ki, mint egy rég porladó szabadsághősé. Rákóczi neve csak helyi vonatkozásban kerül elő, mint például Gyóni Gézánál, aki przemysli tartózkodása folyamán gondol vissza a multra. Eszébe jut, hogy Rákóczi is járt arra egykor, amikor

Úgy lódult meg az agyvelő a világ fejében.
(62. l.)

mint 1914-ben. Szinte érzi a maga körül repkedő szabadsághős szellemét és visszaálmodja magát a régi időkbe, hiszen ő egykor Rákóczinak volt az íródeákja. (Ne szomorkodj Bálint; Lengyel mezőkön. 1916.)

A világháború utáni szerencsétlen trianoni béke Rákóczi alakját ismét felszínre hozza; az irredenta költészet egyik szereplője lesz. Reményeiből kifosztottan, területi egységének megcsönkítése után a nemzet ahhoz a hőshöz könyörög, akinek köszönheti, hogy még magyarul beszél. Az írók látni vélik Rákóczi szellemét a magyar dalban, a szőke Tisza felett. (Biringer Gyula.) Úgy érzik, hogy nemcsak ők veszítettek, a hazatért Rákóczi is újra hontalan, hazátlan lett. (Komáromi J.: Mikes második levele.)

Ma kétszer is hontalan vagyok.
Ő boldog az a hontalan,

Kinek, bár távol, honja van:
Most az a föld borul reám,
Mely hazám volt, s nem hazám.
(Vargha Gy.: Kassai harangok; idézi Szabó
M. Gotthárda Rákóczi-ról írt dolgozatában.)

Megemlítik az egyszerű, babonás nép mende-mondáját, hogy Rákóczi éjfélkor kikél sírjából. „Minden éjszaka fehér lovon vágtat végig a városon — írják — paripájának ezüst patkója van és csillagokat szikrázik.“ (Kozák Jolán: Mi a haza? 20—21. l.) Irónikus hangon azok ellen támadnak, akik résztvettek a felosztásban és Rákóczi segítségét kérik, mivel neve egy

Új ezredévre új, szent, istenadta jog.
(Szathmáry István: Magyarország-hoz. 77. l.)²³

Az érdekesebb költemények közé tartozik Vályi Nagy Géza hasonló tárgyú, friss ütemű verse. Egy magyar huszárt szerepeltet, aki a fejedelem szablyáját kéri, hogy avval mehessen a „szedett-vedett rablónépség“ ellen.

De Rákóczi ősi kardját odaadni szabódott;
Azt mondta, hogy nem kell ahhoz kard,
[csak egy pár furkós bot!

(34. l.)

Mások nem a környező népek ellen írnak, a marakodó magyarságra támadnak. Rákóczit vándorútra küldik az egységes összefogás napjáig: „csak akkor hívjatok vissza engem, ha már megismeri egyszer a magyar a magyart!... Akkor eljövök közéttek, a lelketekbe adom a lelkemet, szívetekbe a véremet, ezt izenem most nektek, elárult, széthúzó, elkábult szegény magyaroknak és addig bujdosni fogok!“ (Csűrös István: A fejedelem bujdosik. 10. l.).

De minden darab közt a legérdekesebb Szacsavay József: „Álom volt csupán“ című novellája. Friss ifjú lendület és ironia hatja át ezt a pároldalas elbeszélést. Beteljesedni látja

²³ 1935-ben húsz énekes költői elbeszéléssel gazdagította Szathmáry István a Rákóczi irodalmat. Színesen mondja el Rákóczi életét. Főleg az embert rajzolja meg, de nem feledkezik meg a dicső magyar lovagról sem. Bár Rákóczi képéhez új vonásokat nem ad, egyes epizódok költői leírásával (pl. ónodi országgyűlés) értékessé teszi e művét.

azt, amiről a többiek csak a sejtés hangján szólnak; olvasni véli egy új „Recrudescunt“ szövegét, mellyel Rákóczi az összes magyar égi hősöket egy egységes hadseregbe vonja össze. Egymásmellé kerül ott Dózsa, a parasztvezér és Zápolya, aki siet, hogy el ne késsen; a szavaló Petőfi és a beszélő Kossuth; IV. Béla és II. Lajos; a Hunyadiak; Ocskay és a labancok. — Az égi összefogás eredménye az ország felszabadulása. Eddig tart Rákóczi szerepe, ami ezután következik, az már egy nagy tett bürokratikus utóregzése. Az író vissza akar térni elveszett szülőföldjére, de előbb katonákat, tisztviselőket szállítanak a visszacapott területre és csak jóval később kerülne sor az odavalókra, — ha közben az író fel nem ébredne.

Az irredenta Rákóczi mellett a háború utáni írók élénk állítják a régebről ismert szabadsághős fejedelmi alakját is. Marjay Ödön: „A Rákóczi harang“ című három felvonásos vígjátékában (1918) mintegy feleletet ad Ábrányi Emil egyik régebbi költeményére. Ott a fejedelem arról panaszkodott, hogy a magyarok kivándorolnak. Ebben a vígjátékban éppen a Rákóczi harang ezüstös csengése hívja vissza az Amerikába költözött és ott meggazdagodott parasztleányt. Herczeg Ferenc Ocskayjának hatása alatt készülhetett Petrichevich Horváth Emil Mikese. (1920). Itt sem szerepel Rákóczi, csak beszélnek róla, mint olyanról, aki minden földi kincsét elhagyta a szabadság eszméjéért.

Rákóczi általában bujdosó fejedelem; az evvel kapcsolatos szomorú, sokszor kesernyés kifejezés mód, hozzátartozik a Trianon utáni magyar irodalomhoz. Szinte az az érzésünk, hogy az öröm nem is illene ide. Elmondják az írók Mikes nyomán, Rákóczi rodostói tartózkodását, egyszerű istenfélő életét; bemutatják azt a szelíd embert, aki mindenkit megvigasztal és aki a sorscsapásokat vallásos türelemmel viseli el. (Somogyvári Gy.: A virágember.) Arról a hazafiról is szólnak, aki nagybetegen Magyarország felé néz. (Komáromi J.: Zágon felé. 200. l.) Elbeszéli halálát is (mint Komáromi J.), a nagy csalódást, amit régi híveinek okoz 1735 ápr. 8.-á. Otthon várják, hogy a Peró-lázadás vezetője legyen, mert nélküle elvesznek. Hiába minden. Az Úr magához szólítja az utolsó fejedelmet.

Ennek az irodalomnak legszebb alakja azonban az a Rákóczi, akit látszólag elfelejtenek, de akit titokban mégis visszavár a szegény magyar nép. (Komáromi J.: Zágon felé.) „A hívás legalább is hangosan kimondva késik. Mert, hogy mi van a magyar szívekben, azt senkisé nem tudja. Csak sokkal később, hosszú évtizedek után tudták meg, hogy a magyar

lélek mindig magáénak tudta a bujdosókat, mint, ahogy ma is magáénak vallja a nemzeti lélek.“ (Dánielné Lengyel L.: Mikes menyasszonya. 17. l.) Összehasonlítást tesznek közte és a mindenható Napkirály közt, akinek titkos szövetségese Rákóczi. „Az egyik gazdag, fényben, pompában dúskáló nagyúr, akinek népe lázadó szemmel néz az urára, s az a másik csöndes, mértéket tartó szent ember, akiért örömmel ontja vérét a hajszolt kuruc...“ (Somogyvári Gy.: A fejedelem stafétája. 59. l.)

Új, sokszínű rajzot találunk Voinovich Géza „Rákóczi“ című drámájában. Nemcsak a szabadsághóst, hanem az embert is igyekszik megrajzolni. Bemutatja a kétkedő Rákóczit, az ifjú férjet, aki felesége mellett keres nyugtot és a fogságból menekült bátor vezért. Majd sorra kerül a szabadsághős, aki Erdély fejedelmi székét kapja és bízik híveiben:

Mit ér vele (a császár), ha kardom eltöri?
Nem én vagyok erős, a nemzet az,
Nem én vagyok a hős, a nemzet az,
S ha egyszer a kard kiesik kezemből,
Nem én leszek oka, hanem a nép.
(70. l.)

— modja Rákóczi Wratislawnak. Vele szemben fellépteti az író Forgáchnét, aki átkot mond Rákóczira, mert a kuruc háborúk csak bajt hoznak az asszonyokra. Érdekes Rákóczi alakja ebben a jelenetben. Egy megrettent ember benyomását kelti, önvád sanyargatja:

Oh, itt örökre szétreped szívem,
Hát én ölöm meg apjokat, fiókat?
A ház kezemtől gyúl alvók fejére?
(90. l.)

Egy más jelenetben, mikor látja hívei szétzüllését, szabadon bocsátja Forgáchnot, mert ő csak jót akart.

Álmodtam egyszer; a kezembe kard van,
Nyűgös valék, hogy álmom megzavartad.
Felébredék már...
(113. l.)

Lemondása mellett előre látja a jövőt; a nemzet halhatatlanságát:

Ha tűrhetetlen rajtunk a bilincs,
S az elesigázott kéz a kardho' kap;

Gondoljatok rám: akkor ott leszek,
Ha száz év múlva is, de eljövök...
Az emberöltők csak pillanatok,
A nemzet él, a nemzet halhatatlan.
(141. l.)

Szerepel Rákóczi még kisebb elbeszélésekben és a ponyva-irodalom termékei közt. Ezek méltatása nem látszik szükségesnek. Annál inkább foglalkozni kell Gulácsy Irén Pax vobis című regényével. Rákóczi itt látszólag nem főszemély, mégis az egész bonyodalom körülötte folyik le. Mindenkit megbűvöl, akár a kuruc sereg kötelékébe tartozzék, akár labanc hitet valljon. Hogy párthívei nagynak tartják, ez természetes; hogy ellenségei is annak érzik, azt az író mondatja el velük: „A (labanc) főparancsnok (Pálffy) azon érte magát, hogy valami sajtáságos, jó melegség kezd lassanként fészket verni a szíve között (!) és hogy az a melegség mindegyre terjed...”, hogy nem adná oda semmiért, amiért amazok — az ő hívei — látják így most ezt a hódító külsejű, előkelő, bölcs beszédű, egyenes nézésű embert, az — ellenségét... Büszke volt rá. Várta a szavát. Megmagyarázhatatlan derű öntötte el, valahányszor az elmosolyodott s éjfélig is elhallgatta volna társalgásának könnyed, szellemes fordulatait.“ (III. 142. l.) Katonáit atyai jósággal vigasztalja Rákóczi. Ember ott, ahol arra van szükség, de fejedelemmé válik, mihelyt a helyzet úgy kívánja. A regény egyik legszebb jelenete az, amikor a kért felvilágosításokat két órán belül adja át a francia követnek, Des Alleurs-nak. „Két óra?... De hiszen ez nagyon kevés ilyen nehéz és részletes válaszhoz! Ennyi idő a készületre se elég nagyságod tábornokinak...” — csodálkozik a követ.

— Nekem elég... — feleli rá Rákóczi. (I. 158. l.) Felesége előtt ember és fejedelem; nagy örömmel fogadja, mindent megtesz mulattatására, de amikor Amália hercegnő leköszönést emleget a fejedelmi Erdély gondolatáról, hideggé válik. „Az én feleségem Erdély fejedelemasszonya. Lehet, hogy tragikus sors, de osztozunk benne.“ (II. 32. l.)

Gulácsy megrajzolja még a versíró fejedelmet is. Thaly hagyományából kiindulva úgy tünteti fel Rákóczit, mint a „Ne higgy magyar a németnek“ kezdetű vers szerzőjét. A vers keletkezését festői képben mutatja be. „Sok a csillag a menny hímes palástján és minden halandóé más. Messze Érsekújvárbán is van, aki a magáét keresi. Egy társtalan bús ember, aki szomorú felségében olyan ott az ablaknál, írószeres asztala mellett ülve, mintha egy darab kőből vésték volna.“ (II. 91. l.) Ez a szo-

morú ember kerül még elénk a kibujdosás fájdalmas pillanatában. (III. 159—161. l.) Innen kezdve Rákóczit már nem jellemzi Gulácsy Irén. A hontalan fejedelem nem téma számára; csak a megdicsőült messiási alakot veszi elő újra, hogy evvel zárja be regényének Rákóczira vonatkozó részét: „Az ő rendeltetése az volt, hogy elveszítse hazáját, de ő megmaradjon a haza firmamentumán lángoló égi jelnek, ó-testamentumi égi lajtorjának, amelyről árva fajtája mindég felkapaszkodhasson a csillagok közé, ha a népek tengerében kiszaladóban van lába alól a kis magyar sziget.“ (II. 308. l.).

Legújabbban Herczeg Ferenc foglalkozott Rákóczival. Kétkötetes, 1936-ban megjelent regényében, a Pro Libertate-ban Voinovichhoz hasonlóan végigmegy Rákóczi életrajzán gyermekkorától rodostói haláláig. Jellemben nagynak, nemesnek mutatja be Rákóczit, akit nem szerencséje tett vezérlő fejedelemmé, hanem az arra való elhivatottsága. „Nem Rákóczi indította meg a forradalmat, hanem a forradalom indította meg Rákóczit.“ (I. 189. l.). Ez az oka annak, hogy az 1703—11 közti szabadságharcot inkább szétfolyóan tárgyalja. A különböző hősi tetteket mondja el Herczeg; a legendás kuruc bátorságot dicsőíti. Rákóczi itt összekötő szerv a sok széthúzó egyéniség (Bercsényi M., Béri Balogh Á., Vak Bottyán, Ocskay L...) között és személye csak a szatmári béke után kerül előtérbe. Ekkor új szint kap alakja.

Eddig a vezérlő és szeretett fejedelem volt előtünk, most előkerül a bújdosó, de nem kevésbé szeretett Rákóczi is, aki sorozatos orosz, francia és török kudarcai után sorsával megbékélten tölti napjait a Márvány-tengely habjainál. Itthonmaradt hívei pedig halhatatlan hőssé teszik meg, aki a magyarságot szabadságküzdelmében megint és mindenkor segíteni fogja. Ezt a gondolatot fejezi ki a regény egyik paraszt származású szereplője, Kuruc Batha Péter: „Ha el is temetik (t. i. Rákóczit), akkor sem tud meghalni. Nem hallani róla soká, de ha lángot vet a szabadság, mint a földbe ástott kincs, ő megint eljön és kibontja a zászlót.“ (II. 287. l.).

B E F E J E Z É S .

Kétszáz év irodalmi kincstárának értékben különböző, de a nemzeti kegyelet szempontjából egyaránt becses adatai alapján igyekeztem Rákócziról a legteljesebb képet megrajzolni. Minél többet foglalkoztam vele, annál inkább kiélesedett előttem az a kép, amelyet Ravasz László adott róla: „Győzelem nélküli hős, akinek arcán nincs mosoly és azért a Rákóczi-fogalom hangulati velejárója az árvaságnak az az érzése, amelyben a magyar lényének fenyegetéseit és ellentmondásait érzi meg.“ (Az örök Rákóczi. R. emlékkönyv. 407. l.) Irodalomtörténeti jelentősége éppen abban jelentkezik, hogy minden kornak egyformán adhat önmagából. A nemzeti eszme fellendülésekor az ő alakját vélik látni a vezető férfiak előtt; a hanyatláskor is őt állítják követendő példának a küzdeni hívatottak elé. Rendszerint nem önmagáért vesznek elő, hanem azért az eszméért, amelyért életét áldozta fel. A függetlenségi küzdelmek magyar írója azt a vezérlő fejedelmet látja benne, aki kikel sírjából, hogy győzelemre vigye a szabadság zászlóját. A világégés után az irodalomban a bujdosó Rákóczi alakja jut előtérbe, aki azért indul újabb száműzetésbe, mert csak magyar földben tud pihenni. Rákóczi így örökké változó, de lényegében ugyanaz a hős marad: a szabadság eszméjének állandó képviselője. Reá is vonatkozik az, amit Arany János a legnagyobb magyar-ról írt:

Nem hal meg az, ki milliókra költi,
Dús élte kincsét, ámbár napja múlt;
Hanem lerázzván, ami benne földi,
Egy éltető *eszmévé* finomul,
Mely fennmarad s nőttön nő tiszta fénye,
Amint időben térben távozik,
Melyhez tekint fel az utód erénye;
Ohajt, remél, hisz és imádkozik.

IRODALOM.

1. BIBLIOGRÁFIÁK.

Egy. Phil. Közl. bibliográfiája 1920-ig.

I. T. K. bibliográfiája 1920-tól.

Baranyai G.: A Rákóczi-kor bibliográfiája (*Századok*, 1904—1905.)

Hevesi Sándor: Magyar vonatkozású francia darabok bibliográfiája. (*Magyar Könyvszemle*, 1929.)

Jäger G.: A R.-kor irodalma. (*Corvina*, 1906.)

2. IRODALOMTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK.

Arany László: A magyar politikai költészetéről. (M. R. LII, 1904.)

Abrányi Emil: Történeti drámák. (Nemz. Színház pályázata. Bp. Szle. 160. k.)

Badics Ferenc: A kuruc költészetéről. Képes Magyar Irodalomtörténet. (Budapest, 1906. 5. kiadás.)

Ballagi Aladár: Az igazi R. (Bp. 1916.)

Benedek Elek: R. emlékezete. (Bp. 1907.)

Beöthy Zsolt: Mikes leveleskönyve irodalmunkban. (M. Ktár. 461. sz.)

Borbély Margit: Thaly K. költői munkássága. (Pécs, 1927. Disszertáció.)

Császár Elemér: R. a költészetben. (R. emlékkönyv. II. Bp. 1935.)

Dombi Márk: II. R. F. a költészetben. (A bajai kath. főgimn. ért. 1903—1904.)

Fraknói Vilmos: II. R. F. vallásos élete és munkái (*Katholikus Szemle*, 1904.)

J. A. Fessler: Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen. (IX. rész. 18—19. könyv. Lipcse, 1825)

Gagyhy Dénes: A R.-kor elbeszélő költészete. (Nemzeti Iskola. 2—15. sz. Bp. 1904.)

Haraszi Emil: II. R. F. a zenében. (R. emlékkönyv. II.)

Harsányi István, Gulyás József és Simonfi János: A kuruc-dalok forrásairól. (*Eth.* 1914—1917.)

Hetes (Dr. Hevesi Sándor): Rákóczi-irodalom. (M. Szle. 1906.)

- Hóman Bálint—Szekfü Gyula:* Magyar történet. XVIII. század. Bp. 1935.)
- Hock János:* Nemzeti dicsőségünk. (Bp. 1902.)
- Horváth János:* Petőfi Sándor. (Bp. 1926. 2. kiadás.) — A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. (Bp. 1927.)
- Husztai András:* O és Ujj Dácia. (Béts. 1792.)
- Kacziány Géza:* Riedl hadjárata Thaly ellen. (Magyarország. 1914.)
- Kampis A.:* II. R. F. arcképeiről. (R. emlékkönyv. II.)
- Kéky Lajos:* A magyar verses elbeszélő költészet. (I. T. 1912.)
- Király György:* A kuruc balladák hitelességének kérdése. (Bp. Szle. 1915.)
- Kohlmann Dezső:* II. R. F. a magyar költészetben. (Zombori főgimn. ért. 1906—1907.)
- Kossuth Lajos:* Levele. 1883. (M. R. XX.)
- Kossuth Ferenc:* R. és Kossuth. (Ország-Világ 1906 és Bp. 1907.)
- Kovács Sándor:* II. R. F. költészetünkben. (Prot. Szemle. 1904.)
- Kölcsey Ferenc:* Nemzeti Hagyományok. (Minden munkái. IV. Bp. 1886.)
- Lukinich Imre:* Magyarországi ál-Rákócziak. (Levéltári közlemények 1923.) — Ál-Rákócziak és a R.-kérdés a XVIII. században. (R. emlékkönyv. II.)
- Mályusz Elemér:* A R.-kor társadalma. (U. o.)
- Márki Sándor:* Összehasonlítás Kossuth és R. között. (Zombor. 1912.) — Thaly Kálmán emlékezete. (Bp. Szemle. 1918.) — R.-legenda és története. (Erd. Múz. 1911.)
- Molnos-Müller Lipót:* R. a korabeli francia irodalomban. (R. emlékkönyv. II.)
- Petőfi Sándor:* Lapok naplójából. 1848. (M. R. XXXVI.)
- Pintér Jenő:* A m. irodalom történetének kézikönyve. I—I. (Bp. 1921.)
- Pukánszky Béla:* II. R. F. alakja a német sajtóban. (R. emlékkönyv. II.)
- Ravasz László:* Az örök R. (U. o.)
- Riedl Frigyes:* A kuruc balladák. (I. T. 1913.)
- Szabó Imre:* Mintha látta volna a Láthatatlant. (Emlékbeszéd. 1935.)
- Szabó M. Gotthárda.* II. R. F. a magyar irodalomban. (Szent Margit leánygimn. ért. 1934—35.)
- Gr. Széchenyi István:* Politikai programtöredékek. — Ein Blick auf den anonymen „Rückblick.“ Ford. K. Papp Miklós. (M. R. XVII.)
- Szerb Antal:* A kuruckori költészet. (R. emlékkönyv. II.)
- Szöts Farkas:* A bujdosók hazatérése után. (Prot. Szle. 1906.)
- Thaly Kálmán:* Rodostó és a bujdosók sírjai. (Bp. 1889.)
- Tisza István:* Szabadgondolkodás. (M. Figyelő. 1911. II.)

Tolnai Vilmos: A kuruc-balladák hitelességéről. (*Egy. Phil. Közl.* 1913—1914. 1921.)

Varga Imre: A kuruc költ. hitelessége. (*I. T. K.* 1936.)

Vértesy Jenő: A magyar romantikus dráma. (Bp. 1913.)

3. ÉLETRAJZOK.

II. R. F. önéletrajza és egy keresztény fejedelem állításai. (Bp. 1876.) — *Mémoires...* (Hága, 1739. Magyarul Thaly K. 1872.)

Asztalos Miklós: *II. R. F.* és kora. (Bp. 1935.)

Farkas Emőd: *II. R. F.* szabadságharca. (Bp. 1907.) — *R.* lobogója alatt. (Bp. 1903.)

Farkas Imre: *III. R. F.* a magyar nép és ifjúság számára. (Bp. 1894.)

Jókai Mór: A magyar nemzet története regényes rajzokban. I—III. (Bp. 1854.)

Lampérth Géza: *II. R. F.* élete és szabadságharca. (Bp. 1926.)

Márki Sándor: *II. R. F.* I—III. (Bp. 1909.)

Ifj. Móricz Pál: *II. R. F.* regényes életrajza. (Bp. 1900.)

Szalay László: *II. R. F.* bujdosása. 2 füzet. (Bp. 1863.)

Szekfü Gyula: A száműzött *R.* (Bp. 1914.)

Sziklay János: *III. R. F.* élete. (Bp. 1903.)

4. NAPLÓIRÓK.

Beniczky Gábor: naplója (*R.-tár.* I.)

Ifj. Csécsi János: Havi krónika a *R.*-háború történeteiről. (*Monum. Hung. Hist.* XXVII.)

Cserei Mihály: *Compendium theologicum et politicum...* Kiadó: Kazinczy G. (Bp. 1852.)

Szathmáry-Király Ádám naplója. (*R.-tár.* I.)

5. RAKÓCZI ALBUMOK ÉS NAPTÁRAK.

Kraith. 1906 (*R.* életrajz.)

Egyetértés. 1904.

Gönczi. 1906.

Pesti Napló. 1906

Marosvásárhelyi *R.* szobor leleplezésekor 1907.

Zombori szobor leleplezésekor 1912.

Somló. 1922. (Ónodi gyűlés.)

1927. (Életrajz.)
 Rózsa S. 1905. (Epizódok.)
 1906. (Rodostó.)
 1907. (R. szabadulása.)
 1908. (Epizódok.)
 1909. (Péró lázadás.)
 1915. (R. elfogatása.)
 Légrády Testv. 1904. (Emlékbeszéd.)
 Pázmáneum 1909. (Epizódok.)
 1910. (A szabadságharc.)

6. LÍRAI KÖLTEMÉNYEK.

a) Kuruc versek.

- Thaly Kálmán*: Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. I—II. Pest. 1864. — Adalékok a Thököly és R.-kor irodalom-történetéhez. I—II. Pest. 1872. — Irodalom és művelődéstörténeti tanulmányok a R.-korból. Bp. 1885.
- Hiteles kuruc versek*: Elbocsátá Ricsány — Emlékezem. — Fölséges nagy Isten. — Győzhetetlen. — Hallgassátok meg. — Jaj régi szép magyar nép. — Megjártam a hadak útját. — Musztafa Karafa — Példabeszédekben. — R., Bercsényi. — Ritka dolog látom. (M. R. IV.) — Oh, mely csudálatos. (Ad. II.) — R. F.-cel. (*Figyelő*. 1877.) — Tekintetes és nemes. (Tanulmányok.)
- Nem R.-ről szóló versek*. — Sírjakok szemeim. — Sok búkat árasztott. (Ad. II.)
- Kétes versek*: Bölcsöm, vigasztalóm. — Kiállott R. (Tanulmányok.) — Ne higgy magyar... — Sebes víz a Garam. — Újváriak dícséreti. — Vak Bottyánról való ének. (Ad. II. és M. R. IV.)

b) Egyéb lírai versek.

- Abrányi E.*: R. a nemzethez. — R. szava. — Hazajön R. (Vende) — Szabadság. (M. Ktár. 583.)
- Ady Endre*: Esze Tamás komája. — Az halottas ünnep. — Ünnep a dombon. — R. vén harangja. (*Összes versei*, Bp. év. n.)
- Anyos Pál*: Kalapos király. (Régi M. Ktár. 23. sz.)
- Arany János*: A rodostói temető. — R.-né. — Erdély. — Van-e olyan... (M. R. XIII.)
- Arkosi-Ferenczi Kálmán*: R. búcsúja. — Izenet Erdélyből. (Költemények. Bp. 1904.)

- Bagdy István*: R. dobosa. — R. temetése. — R. fája. (Régi mesgyén. Sátoraljaújhely. 1912.)
- Vasadi Balogh György*: Hét esztendő után. — Kuruc búcsú. (Való és kigondolt történetek. Ipolyság. 1907.)
- Balogh Zoltán*: R. búcsúja. (Vende)
- Barcsa Endre*: Messze Rodostóban. (*Magyar Szó*. 1903.)
- Bartók Lajos*: Kossuth nóta. (Újabb költemények. Bp. 1883.)
- Bartóky József*: Rab magyarok. (Őszi esték. Bp. 1922.)
- Benedek János*: R. harangja. (Vende)
- Bernát Gyula*: R. Rodostóban. (Botond. Bp. év. n.)
- Biringer Gyula*: A szőke Tisza felett. — A kassai dómban. (A halottak beszélnek. Sátoraljaújhely. 1924.)
- Bodnár István*: R. (Vende) — R. temetésére. — Patak új uráról. — Béri Balogh Ádám. (Alkonyat. Bp. 1911.)
- Dalmady Győző*: R. hamvai. (Hazafias költemények. Bp. 1905.)
- Dömötör Pál*: R. szobránál. (Zombor. 1912.)
- Endrődi Sándor*: Kárpát fölött csillagos mán. — R. a határon. — Hej Libertas. — R.-né. — Eb ura fakó. — Fűvellő táborra. — Itt az utolsó nap! — R. marsa. — Mi jóságos Urunk. — R. kesergője. — Amikor R. — A bujdosó R.-ről. — Rodostó. — Kopogtatnak. — Haj R.! — R. (Kuruc nóták. Bp. év. n. 4. kiadás.) — Ima R. sírjánál. (Pázmáneum naptár. 1909.)
- Farkas Imre*: R. kesergője. — R. induló. (Pintér: Középiszkolai irodalomtörténet. 8 kiadás.) — Régi hangok. (*Magyar Szó*. 1933.)
- Fejes István*: R. F. (Vende). — Zboró várában. (Összes költemények. Bp. 1894.)
- Gy. S.* Székelyek. (Hangok a multból. Lipcse. 1862.)
- Gyóni Géza*: Szent hamvak. (Versek. Bp. 1904.) — Ne szomorkodj Bálint. (Lengyel mezőkön. Bp. 1916.)
- Gyökössy Endre*: Ha nem kell R. (Szép magyar jövődő. Bp. 1923.)
- Gyula diák*: Panaszkodnak a magyar szelek. (Gyujtogatás. Székesfehérvár. 1920.)
- Gyulai Pál*. R. (P. Gy. kezdőbetűvel. Hangok a multból. Lipcse. 1862.)
- Harsányi Kálmán*: A rodostói árnyak. (Vende) — A nagyasszony szobra előtt. (Költemények. Besztercebánya. 1902.)
- Hiador* (Jámbor Pál): Kossuth. (Márki: Összehasonlítás.)
- Illyés Bálint*: Mikes keserve R. sírján. (Vende)
- Jókai Mór*: II. Rákóczi Ferenc.
- Juhász Gyula*: Majtény. (*Ország-Világ*. 1906.)
- Kató József*: Kurucok csillaga. (*Magyar Szó*. 1903.)
- Kozma Andor*: Fadrusz. (Magyar rapszódia. Bp. 1920.)
- Kölcsey Ferenc*: Fejedelmünk hajh. (M. R. XIV.)
- Lampérth G.*: A brezáni várban. — R. népe. — A R. levelek oiva-

- sásakor. — Tudod ki R.? — R. halála. — R. hazatér. (A glóriás R. Bp. 1914.)
- Lévay József*: Mikes. (Összes költemények. Bp. 1881.) — Hazajáró szellem. (A múzsa búesúja. Bp. 1909.)
- Mauks Jenő*: R. (*Ország-Világ*. 1906.)
- Móra László*: R. (Sír egy ország. Bp. 1928.)
- Br. Nyáry Albert*: Thököly halála. (*Ország-Világ*. 1906.)
- Oláh Gábor*: II. R. F. (Vende)
- Petőfi Sándor*: R. — Élet vagy halál. — Szent sír. — Respublica. — A majtényi síkon. — A sárosi rom panasza. (M. R. XXXIV—XXXV.)
- Radó Antal*: R. sírja. (Vende)
- Br. Radvánszky János*: Nihil sub sole novum est. (I. T. K. 1904.)
- Rédey Tivadar*: Hontalanság hőse. (Bp. 1935.)
- Szajó Sándor*: R. (Tegnaptól holnapig. Bp. 1920.)
- Surányi Ernő*: R.-nak lelke. (Riadó. Komárom. év n.)
- Szabolcs Aladár*: Tárogató dal. (*Ország-Világ*. 1904.)
- Szabolcska Mihály*: R. útja. — Jön R. hazafelé. (Vende). — R. koporsójánál. (R. album. Marosvásárhely. 1907.) — Kettős ünnep. — R. sírja. (Csendes dalok. Bp. 1911. 2. kiadás.)
- Szalay Károly*: R.-hoz. (Vende) — R. szelleménél. (Őszi verőfény. Bp. 1912.)
- H. Szántó István*: Rákóci (!) (Irredenta versek. Bp. 1920.)
- Szász Károly*: Ábránd a R. induló felett. (Hangok a multból. Lipese. 1862.)
- Szathmáry István*: Irredenta himnusz. — Ledöntött szobrok. — Magyarországhoz. — Nem, nem, soha. (Mi nem felejthetünk. Bp. 1923.)
- Szavay Gyula*: Vitézi ének R. F.-ről. — R. (Vende)
- Szepessy László*: R. kapitánya. (*Ország-Világ*. 1904.) — R. lobo gója. — R. álmái. (U. o. 1905.) — R. felesége. (U. o. 1906.)
- Telekes Béla*: R. sírja. (Vende)
- Thaly Kálmán*: 1872 előtt: Diadalének a szomolányi hare után. — Bercsényi indulója. — Thököly Bithyniában. — Kurucok farsangi tánc. — A görgényi rózs. — A két névnap. — Trencsén, Zsibó, Koronczó. — Bujdosó kuruc dala. — A bujdosó kuruc. — R. keserve Bercsényi halálán. — Bujdosók síralma. — R. Rodostó. — Kuruc lantosnak. (Kurucvilág. Bp. 1903.) — Radnóth. — Görgény első ostroma. — Görgény második ostroma. (Székely kürt. Pest, 1861.) — 1872 után: Bús Bertók éneke. — Recrudescunt. — Hajnal hasadása. — A R.-nóta — Epilógus: Rodostón! (Kurucvilág. Bp. 1903.)
- Tompa Mihály*: Zrinyi Ilona keserve. (M. R. XXXVIII.) — A fogoly. (Vende)
- Tóth László*: R. emlékezete. (*Ország-Világ*. 1906.)

- Ujváry Béla*: R. (Vende)
Vargha Gyula: R. temetése. (Vende) — Kassai harangok. (Újabb költemények. Bp., év n)
Vályi Nagy Géza: Magyar huszár lelke... (Magyar Szívből. Bp. 1922. 2. kiadás.)
Várady Antal: R. (Vende) — R. hazajön. (*Ország-Világ*, 1906.)
Vörösmarty Mihály: Mikes búja. (M. R. XXII.) — R. Beresényinél Lengyelországban. (Vende)
Zalár József: Zrinyiek és Rákócziak. (Emlékek és emlékezések. Bp. 1909. — Szécsény. — Ónod. — Rodostó. — (Költemények. Bp. 1901.)
Zempléni Árpád: R. Tiszabecs-nél. (Turáni dalok. Bp. 1910.)

7. ELBESZÉLŐ KÖLTEMÉNYEK.

- Balogh Zoltán*: Csak dolgozott. (Töredék és kézirat.) (L. Kéky Lajos idézett munkája.)
Dálnoki Veres Gerzson: Kuruc krónika. (Ad. II.)
Dengi János: Munkács ostroma. (6 ének. Debrecen. 1876.)
Révai Károly: Rákóczi. (Nagybánya. 1904.) — Elbeszélő költemény R.-ról. (Alkonyat. Nagybánya. 1905.)
Szász Károly: Losárdi Zsuzsánna. (6 ének. Pest. 1867.)
Szathmáry István: R. (20 ének. Bp. 1935.)
Székudvari János: Keeskemét pusztulásáról. (Ad. II.)

8. SZÍNPADI MŰVEK.

a) Melodramák.

- Abrányi E.—Várady A.*: R. Rodostón. (Vende)
Farkas Emőd: Kuruc világ. (Zeneköltemény 4 részben. Eendrődi kuruc versei nyomán. Bp. 1906.)
Farkas Ödön: Kuruc-világ. (Zeneköltemény 5 részben. Kolozsvár. 1907.)
Kovács Gyula—Aggházy Károly: R. (Szimfónikus énekköltemény 4. részben. Bp. 1907.)
Krüger Aladár—Beleznay Antal: R. visszatér. (Melodráma Nagyvárad. 1806!)
Prónay Antal: R. zászlaja. (Bp. 1904.)
Szuhay Benedek: Istenért és hazáért. (Melodráma 9 képben. Miskolc. 1912.)

b) Zenés darabok.

- Bakonyi Károly—Kacsóh Pongrácz*: R. (Daljáték 4 felvonásban.)

- Bp. 1906.)
Ökröss Bálint: Cinka Panna. (Színmű dalokkal 4 felvonásban. Bp. 1887.)
Rákosi Viktor—Kun László: R. fia. (Színmű 3 felv. Bp. 1906.)
Gr. Zichy Géza: II. R. F. (Opera egy előjátékkal és 3 felv. Bp. 1909.) — *Nemo*. (Előjáték és 3 felv. Bp. 1906.) — *Rodostó*. (3 felv. Bp. 1912.)

c) Korképek.

- Haraga-Domokos Balázs*: Pro libertate. (Korképek 10 szakaszban. Nagyszében, 1903.)
Szász Károly és ifj. Szász Béla: Ezer év. (Történeti drámai költemény 3 felv. Bp. 1896.)
 — — — — *Libertas*. (Korkép a XVIII. századból 5 képben. Kassa. 1902. Névtelenül.)

d) Színművek, drámák.

- Eötvös Károly*: Rákóczi hivatása. — II. R. F. — R. megdicsőülése. (R. színművek. Bp. 1905.)
Erdősi Károly: R.-ért. (3 felv. Bp. 1905.)
Herczeg Ferenc: Ocskay brigadéros. (4. felv. Bp. 1901. — A bujdosók. (Drámai költ. Bp. 1924.)
Kozák Jolán: Mi a haza? (2 felv. Bp. 1924.)
Lampérth Géza: R. lobogója. (1 felv.) — Rendületlenül. (1 felv.) — Munkács felé. (1 felv.) — Veér Judith rózsája. (3 felv. Bp. 1905.)
Lampérth G.—Géczy István: *Rodostó*. (3 felv. 1902. Megj. Fővárosi Színházak Műsora.)
Mariay Ödön: A R. harang. (3 felv. 1918.)
Petrichevich Horváth Emil: *Mikes*. (Dráma 6 képben prologussal. Bp. 1920.)
Somogyvári Gyula: A virágember. (1 felv.)
Szigligeti Ede: II. R. F. fogsága. (Dráma 5 felv. Bp. év n.)
Szávay Gyula: A regéci kisharang. (Ünnepi színjáték. Debrecen. 1906.)
Szentimrei Márta: R. (R. színművek. Bp. 1905.)
Telekes Béla: R. (4 felv.)
Vitkovics Mihály: II. R. F. *Rodostóban*. (Szomorújáték. Elveszett.)
Voinovitch Géza: R. (5 felv. előjátékkal. Bp. év n.)
Zivuska Andor—Patrubby Olivér: *Rodostói nagypéntek*. (*Ország-Világ*. 1906.)
Zorkóczy Gyula: A bujdosók. (R. színművek. Bp. 1905.)

9. PRÓZAI MŰVEK.

a) Ifjúsági elbeszélések.

- Abonyi Árpád*: A havasok ura. (Bp. 1905.)
Barna Jónás: R. árvái. (Bp. év n.)
Böngérfi János: A vitéz kuruc ezredes. (Bp. 1898.)
Dánielné Lengyel Laura: Mikes menyasszonya. (Bp. 1935.)
Fábián Gyula: Hej R., Beresényi, Bezerédj. (Bp. 1936.)
Gaál Mózes: Mindent a hazáért. (Filléres Ktár. 213.) — Húséges mind a sírig. (Bp. 1902.) — Átdolgozás: Jósika II. R. F.-e az ifjúság számára.
Lampérth G.: Hű a koporsóig. (Bp. év n.) — Bige László botja. — A rongyos zászló. — Kelemen diák. (Elmult időkől. Bp. 1929.) — R. ünnepe. — A fejedelem ítélete. — A gályarab. — Barna Miska Rodostóban. — II. R. F. halála. (Kuruc hősök. Bp. év n.) — R. lobogója. (Bp. 1910.)
Rákosi Viktor: Az elbujdosás. — Az oroszláncölők. — A két emlék. (Korhadtt fakesztek. Bp. év n. 5. kiadás.)
Sas Ede: Kurucok csillaga. (Filléres Ktár. 177.)
Szalay Sándor: A húséges feleség. (Hazafias Ktár. 32.)
Tábori Róbert: A hajdukirály. (Bp. 1897.) — Rodostóban. (Bp. 1897.) — R. lelke. (Bp. 1897.) — Bujdosó Gergely. (Bp. 1904.)
Tóth Sándor: Az utolsó kuruc. (Bp. 1904.) — Trencsén után. — A fekete halál. (Kuruc világ. Bp. év n.) — Kuruc krónikák. (Bp. 1896.)

b) Elbeszélések.

- Bartóky József*: Magyar fabulák. (Bp. 1921.)
Csűrös Zoltán: A fejedelem bujdosik. (Bp. 1926.)
Farkas Emőd: Hecceg, foglyom vagy. (*Ország-Világ*, 1907.)
Cs. Guits Matild: Egy kuruc leány szerelme. (*Ország-Világ*, 1904.)
Hock János: R. F.-né. (Bp. 1907.)
Jókai Mór: Az utolsó fejedelem. (*Életképek*, 1848.)
Krúdy Gyula: A bujdosó fejedelem. (Letűnt századok. Filléres Ktár. 132.) — Csillag a Kárpátok felett. — Rákóczi fia. — A Jankó. (A fejedelem szolgája. Bp. 1925.)
Komáromi János: Nagypéntekre virrad. (Régi legények. Pásztortűz Ktár. 6.) — A gályán. — Talpas üvöltés. — Mikes egyedül marad. — Mikes két levele. (Rongyos gárda. Bp. 1921.)
Lampérth G.: A kurucok csillaga. — Repülj fecském. — A karabélyos kapitány. — A karabélyosok kornétása. (A kurucok csillaga. Bp. 1901.)

- Lux Terka*: 1688. (*Pesti Hirlap*, 1935.)
Mikszáth Kálmán: Ugyan eredj a Rákóczizzal. (Politikai szatira. Nagyob elbeszélések, I. k. Bp. év n.)
Rákosi Viktor: Hazatérés. — A fejedelem koporsójánál. (Őszi termés, Bp. 1911.)
Szacsvay József: Álom volt csupán. (A zászló, Novellák, Bp. év n.)

c) Regények.

- Boros Vilmos*: II. R. F. (Bp. 1896.)
Dózsa Endre: Czinka Panna. (Bp. 1913.)
Farkas Emőd: R. a hazáért. (Rózsa K. naptára, 1905—1913.)
Gulácsy Irén: Pax vobis, I—III. (Bp. 1931. 2. kiad.)
Herczeg Ferenc: Pro libertate, I—II. (Bp. 1936.)
Holnapy Akos: R. fénykora, I—II. (Debrecen, 1866.)
Jókai Mór: Szeretve mind a vérpadig, I—II. (Nemzeti kiadás, Bp. 1912.) — A lőcei fehérasszony, I—II. (Bp. 1885.) — Rákóczi fia, I—III. (Olcsó Jókai, Bp. év n.)
Jósika Miklós: II. R. F. I—IV. (O. Ktár, 1891.)
Komáromi János: Esze Tamás, (Bp. év n.) — Zágon felé. (Bp. 1934.)
Malonyai Dezső: Rodostóban, (Bp. 1912.)
Mikes Kelemen: Törökországi levelei, (M. R. V. 1906.) — Más kiadásai: Szombathely, 1794. (Kulcsár.) Pest, 1861. (2 kötet Toldy.) 1880. (Abafi.) 1905. (Képes Remekírók.) 1906. (Miklós Fercne által sajtó alá rendezett emlékkiadás.)
Mikszáth Kálmán: A fekete város, I—III. (Bp. 1911.) — A két koldusdiák, I—II. (Bp. 1910.)
Ozorai József: Kuruc ősök, I—III. (Érsekújvár, 1929.)
Somogyvári Gyula: A fejedelem stafétája, (Bp. év n.)
P. Szathmáry Károly: A bujdosók, I—II. (Pest, 1862.)
Werner Gyula: Kurucok, labancok, (Bp. év n.) — Forgách Simon, I—IV. (Bp. 1907.)
 — — — II. R. F.-nek a magyar szabadságért harcoló elismert világhírű hősnéke élete és halála, (Pest, 1873, Névtelenül.)
 — — — Rákóczi fogsága és szökése, I—IV. (Bp. 1929, Névtelenül.)

10. IDEGENNYELVŰ IRODALOM.

a) Latin.

- Kurtis Lőrinc—Novák László*: Dícsőítő vers. (*Figyelő*, XV. köt.)
 Princeps, R. A jezsuiták kolozsvári diadalkapuján, 1706.
 (*Figyelő*, VII.)

Quid Furores. (Nemzeti Szövetség himnusza. Ad. II.)
 Stella maris. (Magyarország védaeszonyához. U. o.)
 Colloquium. 1706. (*Figyelő*. VII.)
 Colloquium. 1707. (U. o.)
 Conventus regni Hungariae. 1705. (Ad. II.)
 Laetitia Transsylvaniae. 1707. (*Figyelő*. VII.)
 Rákóczi a vihnyai fürdőben. 1708. (U. o.)
 Officium Rákóczianum, sive varia pietatis exercita cultui divino,
 magnae Matris Mariae, Sanctorumque patronorum honori
 debita, Bécs év n. (valószínűleg 1748). Tyrnavia 1767, 1772.
 Buda 1781, 1794, Zágráb 1806, 1808, Buda 1821.
 Magyar fordításai: Kassa 1756, 1767, 1791, Pest év n. Buda 1817, 1825.

b) Német.

(Lásd Pukánszky Béla cikkét R. a német irodalomban.)

c) Francia.

Legtöbbjük forrása R. Mémoires-jai. (Hága. 1739.)
Didelot: The Hungarian cottage. London. 1813. (Francia munka
 angolra fordítva.)
Abbé D. Fournaux: Le prince, Ragotzi ou de modèle d'un véri-
 table héros, episztola. (Paris. 1714. Bp. 1914.)
Gazette de France különböző cikkei 1703—1711. között.
M. F. X Lobry: Les cendres du prince Fr. Rákóczi (Konstan-
 tinápoly. 1906.)
Mme de Maintenon: Levelezése. (Paris. 1854.)
 Manifestations des Mécontents de Hongrie. (Bazel. 1705.)
Marsollier: Léheman ou la tour de Neustadt. Opera comique.
 1801-ben játszották.
 Mercure de France cikkei 1703—1711. között.
Eust. Le Noble: Histoire du prince Fr. Ragotzi ou la guerre des
 mécontents sous son commendement. (Paris. 1707.)
Pixérécourt: Tekeli ou le siège de Mongatz. 1804.—Les mines de
 Pologne.
Abbé Prévost: Le monde moral. (Amsterdam 1783.) Manon Lescaut.
 (Paris. 1927.)
Saint-Simon: Mémoires. (1717. évben beszél Rákócziról.)
César de Saussure: Mémoires. Ford. Thaly. (Bp. 1909.)
Voltaire: *Candide*. (Paris, év n.)

RÖVIDÍTÉSEK.

- Ad. = Thaly K.: Adalékok.
Bp. Szle. = Budapesti Szemle.
c. = című
Egy. Phil. Közl. = Egyetemes Philológiai Közlöny.
Erd. Múz. = Erdélyi Múzeum.
ért. = Értesítő.
Eth. = Ethnográfia.
év n. = év nélkül.
felv. = felvonás.
ford. = fordító.
id. m. = idézett munka.
I. T. = Irodalomtörténet.
I. T. K. = Irodalomtörténeti Közlemények.
k. = kötet.
l. = lap.
m. = magyar.
M. Kvszle. = Magyar Könyvszemle.
M. Kvtár. = Magyar Könyvtár.
M. R. = Magyar Remekirók (Franklin).
M. Szle. = Magyar Szemle.
O. Ktár = Olcsó Könyvtár.
Prot. Szle. = Protestáns Szemle.
R.- = Rákóczi (II. Rákóczi Ferenc.)
II. R. F. = II. Rákóczi Ferenc.
sz. = szám.
u. o. = ugyanott.
Vende = Vende Jenő: R. versek. M. Ktár 462—63. sz.

434698